

FORUM WSCHODNIE

ROCZNIK INTERDYSCYPLINARNY

FORUM WSCHODNIE

ROCZNIK INTERDYSCYPLINARNY

NR 7/2019

RADA NAUKOWA

Artur Kijas (Poznań) – p r z e w o d n i c z ą c y, Larysa Arżakowa (Petersburg), Aleksiej Susłow (Kazań), Svetlana Bliznyuk (Moskwa), Grzegorz Błaszczuk (Poznań), Wiktor Braczew (Petersburg), Marek Figura (Poznań), Bartłomiej Garczyk (Poznań), Aleksander Kobak (Petersburg), Mariusz Korzeniowski (Lublin), Siergiej Michalczenko (Briańsk), Tadeusz Pacholczyk (Poznań), Iryna Petrenko (Połtawa), Krzysztof Pietkiewicz (Poznań), Olga Popko (Mińsk), Oksana Prokopiuk (Kijów), Tamara Smirnowa (Petersburg), Bolesław Szostakowicz (Irkuck), Dariusz Szpoper (Olsztyn), Irena Wodzianowska (Lublin), Raisa Zianiuk (Mińsk), Vaja Vardidze (Tbilisi)

RECENZENCI

Grzegorz Błaszczuk (Poznań), Przemysław Dąbrowski (Olsztyn), Marek Figura (Poznań), Oksana Karlina (Łuck), Artur Kijas (Poznań), Monika Sidor (Lublin), Tamara Smirnowa (Petersburg), Siergiej Taranienko (Kijów), Dariusz Tarasiuk (Lublin), Jan K. Witczak (Poznań)

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Bartłomiej Garczyk (redaktor naczelny), Dagmara Moskwa, Piotr Oleksy, Joanna Pater, Piotr-Paweł Repczyński (sekretarz), Jan K. Witczak (zastępca redaktora naczelnego)

OPRACOWANIE i KOREKTA TEKSTÓW

Elena Brzezińska, Joanna Nowak

REDAKCJA JĘZYKOWA

Aldona Borkowska (j. rosyjski)
Agnieszka Smólczyńska (j. białoruski)
Dagmara Moskwa (j. angielski)
Roksana Czeszejko-Sochacka (j. polski)

ŁAMANIE, SKŁAD

Tomasz Brończyk Studio StrefaDTP

PROJEKT OKŁADKI

Emilia Lihs

WYDAWCA

Stowarzyszenie Współpracy Polska-Wschód
ul. Marszałkowska 115, 00-102 Warszawa
www.swpw.org

Druk

Tomasz Brończyk Studio StrefaDTP

Wersją pierwotną pisma *Forum Wschodnie. Rocznik Interdyscyplinarny* jest wersja papierowa.

Nakład: 70 egzemplarzy

© Copyright by Stowarzyszenie Współpracy Polska-Wschód 2019

ISSN 2353-5784

Spis treści

Artykuły

Сергей Белов

Некоторые противоречия развития экономики и общества в позднем Советском Союзе (на примере Татарской автономной республики 1960-х – 1-й пол. 1980х гг.) 9

Amanda Grabowska

Jekaterina Keke Geladze-Dżugaszwili (1858-1937) – gruzińska Carmen..... 19

Piotr-Paweł Repczyński

Rosyjska koncepcja wojny informacyjnej 37

Monika Piosik

Propaganda antykomunistyczna i rywalizacja przedwyborcza we współczesnej Indonezji..... 53

Jędrzej Jakubowski

Białoruska tożsamość narodowa w przestrzeni publicznej Baranowicz 61

Jakub Matysiak

Wiktor Coj – życie i twórczość jednego z czołowych przedstawicieli radzieckiej kontrkultury muzycznej..... 79

Recenzje i omówienia

Zapiski na kanwie konferencji o rewolucji 1917 w Rosji (Jerzy Jan Miller)..... 93

Между Востоком и Западом. Университет имени Адама Мицкевича в Познани, его роль в развитии личности и общества. Короткая заметка к 100-летию Познанского университета (Bartłomiej Garczyk)..... 104

Очерки истории социального страхования в России и СССР:
монография / А.В. Морозов, С.В. Ашмарина, Е.И. Вальчук, Е.И. Краюшкина,
А.М. Лушников, М.В. Лушникова, О.А. Мельничук, А.Д. Протасов;
под. науч. ред. А.В. Морозова; Минобрнауки России, Казан. нац. исслед.
технол. у-нт. – Казань: Изд-во КНИТУ, 2019. – 516 с. (Bartłomiej Garczyk) 109

Содержание

Статьи

Сергей Белов

Некоторые противоречия развития экономики и общества в позднем Советском Союзе (на примере Татарской автономной республики 1960-х – 1-й пол. 1980х гг.) 9

Аманда Грабовская

Екатерина Кеке Геладзе-Дюгашвили (1858-1937) – грузинская Кармен 19

Piotr-Paweł Repczyński

Российская концепция информационной войны 37

Моника Пёсик

Антикоммунистическая пропаганда и предвыборная конкуренция в современной Индонезии 53

Енджей Якубовски

Белорусская национальная идентичность в публичном пространстве Барановичи 61

Якуб Матысяк

Виктор Цой – представитель советской музыкальной контркультуры: жизнь и творчество 79

Рецензии и обсуждения

Заметки на основе конференции о революции 1917 года в России (Ежи Ян Миллер) 93

<i>Между Востоком и Западом. Университет имени Адама Мицкевича в Познани, его роль в развитии личности и общества. Короткая заметка к 100-летию Познанского университета (Бартломей Гарчик)</i>	104
<i>Очерки истории социального страхования в России и СССР: монография / А.В. Морозов, С.В. Ашмарина, Е.И. Вальчук, Е.И. Краюшкина, А.М. Лушников, М.В. Лушникова, О.А. Мельничук, А.Д. Протасов; под. науч. ред. А.В. Морозова; Минобрнауки России, Казан. нац. исслед. технол. у-нт. – Казань: Изд-во КНИТУ, 2019. – 516 с. (Bartłomiej Garczyk)</i>	109

Contents

Articles

Sergey Belov

*Some of economic and social development inconsistencies in the late Soviet Union
(based on the Tatar Autonomous Republic of the 1960s – 1st half of the 1980s).....* 9

Amanda Grabowska

Catherine Keke Geladze-Dzugashvili (1858-1937) – Georgian Carmen..... 19

Piotr-Paweł Repczyński

The Russian concept of information war 37

Monika Piosik

*Anti-communist propaganda and pre-election competition in contemporary
Indonesia.....* 53

Jakub Matysiak

*Victor Tsoi – life and work of one of the main musical counterculture figures
in Soviet Union* 61

Reviews and discussions

Notes based on the conference on the 1917 revolution in Russia (Jerzy Jan Miller)..... 93

*Between East and West. Adam Mickiewicz University in Poznan, its role
in the development of the individual and society. A short note on the 100th
anniversary of the University of Poznan (Bartłomiej Garczyk)* 104

*History of social insurance in Russia and the USSR: a monograph / A.V. Morozov,
S.V. Ashmarina, E.I. Valchuk, E.I. Kraiushkina, A.M. Lushnikov, M.V. Lushnikova,
O.A. Melnichuk, A.D. Protasov; edited by A.V. Morozov, Kazan 2019, p. 516.
(Bartłomiej Garczyk)* 109

ARTYKUŁY

СЕРГЕЙ БЕЛОВ

Rosyjska Akademia Nauk
Kazańskie Centrum Naukowe
sgbelou@rambler.ru

FORUM WSCHODNIE
ROCZNIK INTERDYSCYPLINARNY NR 7/2019

Некоторые противоречия развития экономики и общества в позднем Советском Союзе (на примере Татарской автономной республики 1960-х – 1-й пол. 1980х гг.)

Streszczenie: W tekście, na bazie materiałów statystycznych i danych archiwalnych, zostały przedstawione procesy rozwoju socjalno-ekonomicznego lat 60. i 80. XX wieku, w Tatarskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republice Radzieckiej. Pokazano niektóre z następstw tegoż rozwoju, związanych z rewolucją naukowo-techniczną i jej wpływem na ekonomię, społeczeństwo i inteligencję. Tworzenie w okresie *pierestrojki* „społeczeństwa konsumenckiego” i „rewolucji menadżerskiej”, doprowadziło ostatecznie do demontażu ZSRR.

Summary: The article with the involvement of statistical and historical data focuses on the processes of socio-economic development of the 1960s-1980s in one of the regions of the Soviet Union, the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic. Shows some of the contradictory consequences of this development related to the scientific and technological revolution and its impact on the economy and society, the intelligentsia. It is the formation of “consumer society”, “revolution of managers”, etc., which led to “perestroika” and the dismantling of the Soviet state.

Słowa kluczowe: Związek Radziecki, Tatarska ASSR rewolucja naukowo-techniczna, rozwój socialno-ekonomiczny, społeczeństwo konsumenckie, inteligencja, ewolucja menadżerów, pierestrojka

Keywords: Soviet Union, the Tatar ASSR, the scientific and technological revolution, socio-economic development, “consumer society”, the intelligentsia, “revolution of managers”, perestroika.

Шестидесятые — первую половину восьмидесятых годов XX в. можно оценить как время, когда в Советском Союзе продолжалось прогрессивное социально-экономическое развитие. Росла промышленность: за эти годы её основные фонды в Татарской Автономной Советской Социалистической республике (ТАССР) увеличились в 7,5 раз¹. Вместе с количественными в экономике происходили явные качественные

¹ *Народное хозяйство Татарской АССР в одиннадцатой пятилетке: стат. сборник, Казань 1987, с.39–40.*

изменения. В первую очередь они были связаны с научно-технической революцией (НТР), повлекшей за собой ряд глобальных технологических, экономических и социальных последствий.

НТР заключалась в массовом внедрении автоматизированного оборудования, сложных наукоёмких технологий, новых видов материалов, производстве конструктивно и технически сложной, трудоёмкой продукции с высокими функциональными возможностями. На предприятиях Татарии активно начинают использоваться электронные приборы, станки и обрабатывающие центры с программным управлением, робототехника, ЭВМ, системы автоматического проектирования и управления, автоматические сборочные линии, лазерное, вакуумное, плазменное оборудование, процессы органического молекулярного синтеза и многое другое. В целом по промышленности республики число механизированных поточных линий за 1965-1985 гг. выросло с 656 до 2769 (т.е. в 4 раза), автоматических линий – с 74 до 695 (в 9 раз). К 1979 г. действовало 937 полностью механизированных и автоматизированных цехов и производств. В 1979-1985 гг. количество целиком механизированных предприятий увеличилось с 37 до 54². Но в то же время, начиная с 1970-х гг. темпы развития промышленности падали. Годовой прирост объёма производства с начала 1970-х к середине 1980-х гг. понизился с 8,4% до 3,5%. В 11-й пятилетке (1981-1985 гг.) темпы роста производства упали почти в 2 раза. До 40% местных предприятий хронически не выполняли планы по поставкам своих изделий. Как итог: за пятилетку было недопоставлено продукции на 843 миллиона рублей, на 7,2% не выполнен пятилетний план по увеличению объёмов промышленного производства. Поскольку промышленность была ведущей сферой народного хозяйства, её проблемы отражались на других областях экономики и социальной сферы. Официально в 1982 г., а по некоторым данным во второй половине 1970-х гг. фактически перестали расти реальные доходы населения и розничный товарооборот.

Чем были вызваны такие противоречия? Благодаря НТР в промышленности усилилось внутрипроизводственное и отраслевое разделение труда, дифференциация производственных функций. Из-за углубления кооперации выросло число смежных предприятий, в том числе из совершенно разных отраслей, усложнилось регулирование отношений между ними, усилилась взаимозависимость. Разветвление внутри- и межпроизводственных связей между предприятиями и отраслями повлияло на изменение организации управленческих функций. Усложнился процесс координации промышленной деятельности и вместе с ним структура технологического и экономического управления предприятиями. С усложнением и быстрым

² Там же, с.125.

обновлением производства менялся и характер труда служащих-управленцев и инженеров. От них теперь требовалось больше творчества, оперативности, самостоятельности в принятии решений. Центр тяжести принятия управленческих решений переносится на отдельные предприятия и их управляющий персонал. А возможности централизованных и бюрократических форм управления снижались. Советская система директивного централизованного отраслевого управления и планирования сложилась в ходе Индустриализации 1930-х гг., когда технологии и техника были ещё относительно простыми. Теперь она оказалась не способна охватить и отрегулировать всё многообразие возникавших процессов и отношений. Противоречия между задачами НТР и системой планового управления экономикой приводят к кризису последней. Это выразилось в недостаточно быстром техническом перевооружения производства, невыполнении планов, низком качестве продукции, снижении темпов экономического роста. Сложившаяся система производственных отношений и хозяйственных связей, несмотря на все усилия, не способствовала быстрому развитию, стремлению обновлять производство. Возникшая в эпоху достаточно однотипного производства массовой продукции, она после развёртывания научно-технической революции, вызвавшей потребность перехода к постфордистским методам организации промышленности, оказалась малоэффективной. Попытки её реформирования и некоторые нововведения лишь ещё больше усложняли и запутывали систему управления.

НТР вместе с экономическими несла и социальные последствия. В частности, а может, и в первую очередь, они выразились в изменении соотношения между общественным производством и общественным потреблением. В 1966 г. в Советском Союзе начался перевод промышленности и других отраслей на пятидневную рабочую неделю. К 1977 г. 92% занятых в народном хозяйстве ТАССР работали 41 час в неделю. В 1958–1980 гг. средняя продолжительность ежегодных отпусков увеличилась с 17 до 21 рабочего дня³. Таким образом, затрачиваемое на трудовую деятельность время сократилось. Соответственно увеличилось время для досуга, т.е. для потребления материальных и духовных благ.

В морально-психологической сфере жизни человека также происходило вытеснение значения труда потреблением. В условиях НТР разделение труда приобретает глобальный характер. Производственный цикл для каждого вида изделий охватывает сотни и тысячи людей. В нём отдельный работник выполняет узкие формализованные, часто однообразные операции. Он всё больше отдаляется от конечного продукта своего труда. Сам характер выполняемых рабочим операций также меняется в сторону сокращения твор-

³ Народное хозяйство ТАССР за 60 лет: стат. сборник, Казань 1980, с. 98–101.

ческого начала, сводится, в основном, к обслуживанию оборудования. Вот частный пример, после внедрения на заводе газовой аппаратуры в Казани конвейерных печей для эмалирования отпала необходимость в высококвалифицированных обжигальщиках, приобретавших необходимые навыки не один год, от мастерства которых зависело качество эмали, а работе оператора конвейерных печей стало возможно обучить рабочего всего за 1 час. Подобные явления приводили к сокращению получаемого от труда эмоционального удовлетворения, перенося его с помощью механизма психологического замещения в сферу потребления.

Кроме того, повысились возможности промышленности по обеспечению населения потребительскими товарами, а также увеличились доходы людей. Среднемесячная зарплата по республике в народном хозяйстве в 1950–1980-х гг. выросла (в сопоставимых единицах) с 48,3 до 158,4 рублей, в т.ч. в промышленности в 1965–1980 гг. с 92,7 до 171 рубля⁴. В результате, возросли потребительские запросы и платёжеспособный спрос населения. Материальное потребление претерпело также качественные изменения в сторону усложнения. В общем объёме товарооборота возросла доля непродовольственных товаров: с 40 до 46% в 1970–1985 гг.⁵

Особенно значительно увеличилось потребление технически сложных культурно-бытовых товаров длительного пользования. Продажа бытовых холодильников в 1965–1985 гг. возросла в 6 раз, электропылесосов в 7, телевизоров в 3, магнитофонов в 25, мотоциклов в 2, фотоаппаратов в 2, любительских кинокамер в 3, часов в 2,5, легковых автомобилей в 1,5 раза при росте населения за этот период всего в 1,1 раза⁶. Также выросли спрос и общественные затраты на различные услуги, как на бытовые, так и на оказываемые через фонды общественного потребления (образование, здравоохранение, культура). Об этом свидетельствует, в частности, рост доли занятых в этих сферах среди всех работающих. Так, эта доля по жилищно-коммунальному хозяйству и бытовому обслуживанию увеличилась с 2,5 в 1961 г. до 6% в 1985 г.; по образованию, здравоохранению, культуре и науке — с 12,7 до 16%; по торговле, снабжению и общественному питанию с 6 до 8% соответственно⁷. Естественно, при этом сократилась доля работающих в сферах, непосредственно связанных с производством.

Таким образом, можно констатировать, что в Советском Союзе, как и в развитых капиталистических странах, складывалась общественная модель, которую социологи называют «обществом потребления»⁸. С ростом

⁴ Там же. с.102.

⁵ Республика Татарстан. 1920–2000 гг.: стат. сборник, Казань 2001, с. 153.

⁶ Там же. С. 91, 203.

⁷ Там же. с. 171.

⁸ Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.Тернер, *Социологический словарь*, М, 1997. с. 235-236.

изобилия, когда население оказывается в состоянии тратить больше денег на потребительские товары и услуги, а времени — на проведение досуга и отпусков, с неуклонным снижением продолжительности рабочего времени процесс идентификации людей стал основываться на практике потребления и досуге в той же степени (если не в большей), что и на трудовой деятельности. Потребление же самих товаров зачастую организуется уже не на основе потребности, а на основе так называемой «мечты». Само совершение покупок становится видом досуга. Акты потребления, развития жизненного стиля, приобретение определённых товаров всё чаще рассматриваются как признаки определённой социальной позиции, способ самореализации. На смену классовому делению общества приходят «образцы потребления». В свою очередь, и потребности людей становятся более разнообразными. Эти процессы меняют запросы, предъявляемые обществом к экономике, промышленности, приводят к складыванию качественно нового, индивидуально фрагментированного спроса на промышленные товары, когда определяющими его чертами становятся эстетические свойства, оригинальность, способность соответствовать специфике конкретного человека.

Люди в СССР стали ориентироваться на потребление, тогда как у социалистической плановой хозяйственной системы всё-таки сохранялись другие приоритеты – в первую очередь развитие тяжёлой индустрии, выпуск средств производства, оборона. Это вызывало неудовлетворённость людей. В итоге социологический опрос населения республики в 1986 г. показал, что 80% опрошенных недовольны работой торговли; более 70% — общественным питанием, бытовыми услугами, транспортом; более 60% — лечебными учреждениями⁹.

В рассматриваемый период произошёл определённый переворот в сфере морально-этических ценностей и норм, отказ в общественном сознании от идеологических ценностей «построения коммунизма» или распространения «мировой революции» в пользу получения материальных благ. Он произошёл во всех социальных слоях: от руководящей элиты до простых граждан. Для советских людей в рассматриваемый период наиболее важной стала цель «достать» дефицитный товар, разница была только в том, что для рабочего или простого служащего это могла быть мебель, магнитофон или дачный участок, для представителя элиты — престижный автомобиль «Волга» или поездки за границу. Высшая элита даже в большей степени тяготилась идеологическими ограничениями. Происходил разрыв между новыми ценностями «общества потребления» и официальными идеологией и пропагандой, которые оставались марксистско-ленинскими. Поэтому все

⁹ Центральный государственный архив историко-политической документации РТ. Фонд 15, Опись 15, Дело 245. л. 37.

идеологические мероприятия: демонстрации, собрания, различные почины всё в большей степени стали носить ритуальный характер, в которые мало кто верил всерьёз. Появилась как бы двойная мораль: официальная и реальная. По данным уже упоминавшегося социального опроса 1986 г., 70% опрошенных из числа рабочей молодёжи и студентов отметили, что комсомольские организации не пользуются среди них авторитетом, 33% считали, что в их коллективе ненормальный психологический климат, преобладают безразличное отношение к общим делам, каждый сам по себе, 40% молодёжи сказали, что пассивно относятся к недостаткам на предприятии, в вузе, общезитии, стараются их не замечать¹⁰.

Ещё одним социальным следствием научно-технической революции, стало то, что в связи с вызванным ею усложнением производства в огромной степени в хозяйстве возросли значение и функции интеллектуального труда, требования к уровню образованности работников. Доля инженерно-технических работников среди персонала промышленных предприятий в 1955–1985 гг. возросла с 9% до 16%¹¹. Появились многочисленные научно-исследовательские учреждения, группы, лаборатории. Увеличилась потребность в учёных и, соответственно, их число. Так, количество ежегодно оканчивавших аспирантуру составляло в начале 1960-х гг. — 50 человек, а в середине 1980х гг. — превышало 300, т.е. увеличилось в 6 раз¹². Потребности экономики привели к росту системы образования, количества профессионально-технических училищ, техникумов, высших учебных заведений. Всё это вызывало рост соответствующих групп интеллигенции.

В общей сложности число специалистов с высшим и средним образованием (которых условно можно классифицировать как интеллигенцию) выросло в Татарстане за 25 лет (1960–1985 гг.) в 4,5 раза — со 103 до 450 тысяч человек. Этот процесс происходил не равномерно по разным группам интеллигенции. Так, количество специалистов по управлению производством — экономистов, плановиков увеличилось почти в 9 раз, число инженеров и техников — в 6,5 раз, специалистов в сельском и лесном хозяйстве — в 3 раза, в образовании — в 3 раза, в медицине — в 2,5 раза¹³. В результате, изменился структурный состав интеллигенции. Отряд технической интеллигенции стал доминирующим, тогда как до этого преобладали педагоги и медики. По состоянию на 1977 г. из 327,4 тысяч занятых в экономике региона людей с высшим и средним образованием, 100,3 тысячи – свыше 30% – были заняты именно в промышленности. Другой тенденцией, в связи с усложнением характера экономики, был численный рост управленцев и создание

¹⁰ Там же. Л.38.

¹¹ *Народное хозяйство Татарской АССР...*, с. 38.

¹² Там же, с.132.

¹³ Там же.

новых руководящих структур путём функционального дробления или для осуществления вновь возникших функций. Число экономистов-практиков с высшим образованием по республике за 1960-1985 гг. увеличилось в 8 раз, персонала со средним специальным образованием (бухгалтера, статистики, плановики и др.) – в 9,5¹⁴. Эта группа работников росла интенсивнее чем, специалисты технической сферы.

Приведённые цифры наглядно показывают, как в условиях научно-технической революции вырос вес интеллигенции в обществе. Дальнейший экономический и социальный прогресс был целиком связан с использованием передовых научных достижений и технологий, и во многом зависел именно от труда интеллигенции.

При этом социальный статус интеллигенции в СССР далеко не соответствовал резко возросшему значению выполняемых ею в обществе функций. Господствовавшее марксистско-ленинское учение изначально отказывало интеллигенции в самостоятельной исторической роли. Её уделом провозглашалась служба какому-либо классу, в частности в советском обществе — классу-гегемону — пролетариату. Десятилетиями к советской интеллигенции складывалось снисходительное отношение, проявлявшееся во многом. Часто при выдвижении на любую руководящую работу дискриминировалась потомственная интеллигенция. Продвижение специалистов по службе зависело от членства в КПСС, а приём в партию высших специалистов был лимитирован. Социальные сравнения в отношении доходов, престижа, доступа к дефицитным услугам, товарам складывались также не в пользу интеллигенции не только при сопоставлении с классом-авангардом, но и со служащими-неспециалистами. На производстве распространилась уравнительная система оплаты труда. Росла зарплата прежде всего низкоквалифицированных категорий трудящихся. С 1965 по 1985 гг. минимальная зарплата повысилась в 4 раза, а высокооплачиваемые тарифы не поднимались. Имелись противоречия между положением и ролью различных категорий промышленно-производственного персонала, в частности, инженерно-технических работников. Мастера, начальники цехов, участков, инженеры получали фиксированную зарплату, зачастую меньшую, чем у рабочих, зарплата которых могла увеличиваться либо сдельно, либо повременнo. Всё это приводило к массовому переходу специалистов на малоквалифицированную работу.

Самая низкая оплата труда в народном хозяйстве была у служащих сферы культуры, здравоохранения и народного образования (соответственно 102, 127, 137 рублей в месяц, по данным 1985 г.). Это было почти в 2 раза

¹⁴ Там же. с.129.

меньше, чем в промышленности (201 р.) или строительстве (231,6 р.)¹⁵. Для работающих пенсионеров устанавливалась жёсткая дифференциация: сумма пенсий и зарплаты у большинства специалистов не могла превышать 150, тогда как у рабочих — 300 рублей¹⁶. Также «народная» интеллигенция (учителя, врачи, работники культуры, науки) была несколько ущемлена по сравнению с работниками промышленных предприятий и партийно-государственных органов в плане возможностей в строительстве или получении жилья, пользовании ведомственными лечебными, курортными и тому подобными учреждениями.

Уравнительная политика, соответствовавшая идеологической установке на сближение социальных групп, приводила к падению престижа сложного квалифицированного и интеллектуального труда, снижала стимулы роста, получения образования, проявления инициативы, стремлений к новациям.

Наряду с низким материальным статусом давил на интеллигенцию и постоянный идеологический контроль. В то же время у выросшего слоя интеллигенции постепенно выкристаллизовывались собственные социально-экономические, политические, культурно-бытовые запросы, часто входившие в конкуренцию с интересами других классов и общественных групп советского общества. Умственный труд, в особенности у деятелей искусства и науки, носит индивидуальный, неритмичный и нерегламентированный характер. Сложно совершать открытия и создавать шедевры по плану или директивам сверху. Работа практически всех групп интеллигенции, и инженерно-технических работников, и гуманитариев, содержит элемент творчества, поиска, новаторства, для чего необходима свобода в выборе решений. Поэтому стремление привить интеллигенции уровень коллективизма и дисциплины, характерный для пролетариата, было равнозначно лишению её необходимого для работы уровня независимости¹⁷.

Роль интеллигенции резко возрастает в переломные периоды, когда необходимы теоретическая оценка событий и задач общества. От этого слоя во многом зависел дальнейший прогресс общества. Но невозможность удовлетворения её растущих потребностей вызывала социальное недовольство. Рост интеллигенции сталкивался и приходил в противоречие с устоявшимися социальными механизмами. В итоге, именно интеллигенция была, пожалуй, самым недовольным слоем советского общества. Она же стала главным участником оппозиционных движений во время «перестройки» во второй половине 1980-х гг.

¹⁵ *Основные показатели экономического и социального развития ТАССР: стат. сборник*, Казань 1991, с.97.

¹⁶ В. А. Беляев, *Советская интеллигенция в борьбе идей*, Казань 1990, с. 47.

¹⁷ Там же.

Таким образом, рассматриваемый нами период был противоречивым временем. С одной стороны, продолжался рост экономики, имелись успехи в науке, технике, велось масштабное строительство современных предприятий, жилищное и культурное строительство; с другой — росли общественные противоречия, и как их результат, социальная апатия, девиантное поведение, социальное недовольство и другие негативные явления. Происходило размывание коммунистической идеологии. Всё это во многом способствовало тем процессам, которые в конце 1980-х – начале 1990-х гг. привели к масштабным общественным, экономическим и политическим изменениям в Советском Союзе, закончившимся его катастрофой.

Если вновь провести параллели с капиталистическими странами, то, можно увидеть, что как и там, в СССР к середине 1980-х гг. тоже произошла так называемая «революция менеджеров»¹⁸. При ней наёмные управленцы-менеджеры превращаются в самостоятельный социальный класс, постепенно отодвигают от контроля над производством класс собственников-капиталистов и начинают играть решающую роль в развитии общества. В случае Советского Союза собственником предприятий и всего остального официально выступал народ в лице государства. Фактически же распоряжались всем как раз управленцы-менеджеры (высший слой которых называли «номенклатурными работниками», «номенклатурой»). Желание «номенклатуры» превратить своё «де-факто» в «де-юре» в дальнейшем стало одним из главных двигателей «перестройки», рыночных реформ и приватизации государственной собственности.

Literatura

Основные показатели экономического и социального развития ТАССР: стат. сборник, Казань 1991;

Беляев В. А., *Советская интеллигенция в борьбе идей*, Казань 1990;

Республика Татарстан. 1920–2000 гг.: стат. сборник, Казань 2001;

Народное хозяйство Татарской АССР в одиннадцатой пятилетке: стат. сборник, Казань 1987;

Народное хозяйство ТАССР за 60 лет: стат. сборник, Казань 1980.

¹⁸ Г. Л. Тульчинский, *Революция менеджеров по-советски*, «Публичная политика-2013»: сб. статей, СПб 2014, с.145- 149.

Jekaterina Keke Geładze-Dżugaszwili (1858-1937) – gruzińska Carmen.

Streszczenie: Artykuł ma na celu przybliżyć sylwetkę oraz życiorys jednej z najbardziej tajemniczych kobiet związanych z dyktatorem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich – Józefem Stalinem. Jekaterina Keke Geładze-Dżugaszwili (1858-1937) kim była kobieta, która wydała na świat człowieka, który rządził wielkim imperium jakim było ZSRR? W poniższym artykule został przedstawiony nie tylko obraz matki Stalina, ale także wątek, który porusza kontrowersyjny temat ojcostwa Wissariona Dżugaszwili, ale i samych relacji dyktatora ze swoją rodzicielką. Dzięki obszernej literaturze na temat prywatnego życia Józefa Stalina możemy uchylić rąbek tajemnicy na życie matki „ojca narodów”.

Summary: The article aims to present the figure and biography one of the most mysterious women associated with the dictator of the Union of Soviet Socialist Republics – Joseph Stalin. Ekaterina Keke Geladze- Jughashvili (1858-1937) who was the woman who gave birth to a man who ruled the great empire of the USSR? The following article presents not only the image of Stalin's mother, but also the theme that touches upon the controversial theme of Wissarion Jughashvili's fatherhood, but also of the dictator's relationship with his mother. Thanks to the extensive literature on the private life of Joseph Stalin, we can open the hem of mystery of the life of the mother of the „father of nations”.

Słowa kluczowe: Józef Wissarionowicz Stalin, ZSRR, kobiety Stalina, rodzice, relacje rodzinne.

Keywords: Joseph Vissarionovich Stalin, USSR, Stalin's women, parents, family relations.

Wśród najbliższych ludzi, którzy otaczali Józefa Wissarionowicza Stalina postać jego matki budzi najwięcej wątpliwości i jest owiana wieloma tajemnicami oraz niedopowiedzeniami. Można byłoby pomyśleć, że o Stalinie napisano już tyle książek oraz otworzono tyle archiwów, że nic nowego nie dowiemy się o życiu dyktatora Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. A jednak Jekaterina Geładze wciąż budzi sensacje wśród badaczy i biografów Józefa Stalina. Nie bojąc się takiego sformułowania poniżej przedstawię historię gruzińskiej kobiety, która miała wpływ na losy milionów ludzi, wydając na świat małego Soso – jak pieśzcotliwie na niego wołała. Kim tak naprawdę była matka jednego z najpotężniejszych ludzi żyjących w XX wieku lub nawet w całej historii ludzkości?

Data urodzenia Ketewan Geładze w literaturze, która przedstawia prywatne życie dyktatora ZSRR jest niejasna. Igor Obolenski zaczął swoją pracę nad

życiorysem matki Stalina przytacza to, co zostało napisane w encyklopedii pod hasłem Jekaterina Geładze-Dżugaszwili: „Urodzona w Gambareuli w rodzinie ogrodnika Georgija Geładze i Melanii Chomezuraszwili w 1859 roku”¹.

Natomiast tbiliska gazeta „*Заря Востока*” („Świt Wschodu”) z 8 czerwca 1937 roku, która powiadomiła o śmierci Jekateriny pisała: „Jekaterina Georgiewna Dżugaszwili (z domu Geładze) urodziła się w 1856 roku w wiosce Gambareuli w pobliżu miasta Gori, w rodzinie poddanego chłopca”².

S.S. Montefiore – podaje w swojej pracy trzecią datę urodzenia – rok 1858³. Skąd pojawiła się taka rozbieżność w dacie urodzenia?⁴ Wiadomo, że Józef Stalin sfałszował swoją datę urodzenia o cały rok, o czym będzie mowa w dalszej części artykułu, lecz jaki był cel w fałszowaniu daty urodzenia Jekateriny? Wytlumaczenie może być bardzo proste, nie trzeba w tym fakcie doszukiwać się żadnych tajemnic czy spisku. Wiedząc z jakiej rodziny pochodziła Keke, jest wielce prawdopodobne, że nie pamiętano dokładnie daty urodzenia dziecka, a nawet nie przykładano do tego żadnego znaczenia.

W krótkim życiorysie Józefa Stalina wydanym w 1949 r. nie ma nawet podanej daty urodzenia Jekateriny Dżugaszwili, jest zamieszczone tylko jedno zdanie o matce Stalina: „Matka – Katarzyna Georgiewna pochodziła z rodziny chłopca pańszczyźnianego Geładze, we wsi Gambareuli”⁵. Nie dziwi nas fakt, że w książce, która miała przybliżyć proletariuszom postać swego przewodnika i nauczyciela jest tylko mała wzmianka o matce „ojca narodów”. Stalin będąc dyktatorem Związku Radzieckiego unikał szczegółów ze swojej przeszłości.

Aby poznać bliżej postać matki „ojca narodów” trzeba zacząć od historii pochodzenia jej przodków. Igor Obolenski przytaczał wspomnienia Tamary Geładze, wnuczki Andrieja Geładze, zwanego Sandala. Był to rodzony brat Ketewan Keke – matki Stalina. Tamara Geładze opowiadała krótką historię jej rodziny. Ojcem Keke był Georgij Geładze, chłop pańszczyźniany pracujący najpierw w wiosce, która mieściła się w Swanetii, potem Georgij z całą rodziną przeniósł się do Gambareuli, gdzie urodziła się Jekaterina. Keke miała dwóch braci. Starszy odziedziczył po ojcu imię Georgij, lecz przez większość nazywany był Gią. Był także młodszy brat wyżej wymieniony Sandala, który z zawodu był garncarzem i pracował w warsztacie w Gambareuli⁶. Więcej o ojcu Jekateriny pisał S.S. Montefiore w swojej najnowszej książce *Młody Stalin* :

¹ И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина. 13 женщин Джугашвили*, Moskwa 2015, s. 8.

² Ibidem, s. 8.

³ S.S. Montefiore, *Młody Stalin*, przekł. M. Antosiewicz, Warszawa 2017, s. XIII.

⁴ Za najbardziej prawdopodobną datę urodzenia Jekateriny Geładze uważam rok 1858, który podał w swojej pracy S.S. Montefiore. Zakładając, że Jekaterina miała około siedemnaście lat wychodząc za mąż, a Józef Stalin (1878 – 1953) był trzecim dzieckiem w małżeństwie, trzeba doliczyć także czas ciąży, połogu oraz okres życia dwójki zmarłych dzieci, więc według mnie rok 1858 jest rokiem urodzenia Jekateriny Geładze.

⁵ J. Aleksandrow, M. Gałaktionow, W. Krużkow, M. Mitin, W. Moczalów, P. Pospielow, *Józef Stalin. Krótki życiorys*, Warszawa 1949, s. 5.

⁶ И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина...*, s. 22.

„była [Keke] córką Głacho Geładzaego, poddanego chłopu miejscowego możnowładcy, księcia Amiłachwariego. Jej ojciec pracował jako tragarz, zanim został ogrodnikiem bogatego Ormianina Zachara Gambarowa, właściciela pięknych ogrodów w Gambareuli na peryferiach Gori”⁷.

Jednak nikt nie opowie lepiej o swoim pochodzeniu jak sama bohaterka niniejszego artykułu. W 1935 roku Jekaterina postanowiła spisać swoje wspomnienia z młodości i wspomnienia o dzieciństwie małego Soso⁸. Pierwsze zdania ze wspomnień opowiadają o miejscowości, w której urodziła się Jekaterina. Gambareuli była to mała wioska, która znajdowała się na obrzeżach Gori. Nie było to miejsce do godnego życia przez wielką ilość błota, która sprzyjała rozwojowi chorób, przede wszystkim malarii. Jednak Gambareuli nie była ojczyzną rodziców Keke. Ojciec Georgij, który był chłopem, pochodził z Swanetii. Natomiast matka Melania pochodziła z Pszawii. Fragment z książki S.S. Montefiore, w którym opisano, że ojciec Jekateriny był poddanym u księcia Amiłachwariego jest zgodny z relacją Jekateriny, która także w swoich zapiskach wspominała, że jej rodzice pracowali u kniazia Amiłachwariego. Georgij Geładze robił także gliniane dzbany, chcąc przypodobać się swojemu panu, lecz jako dumny Gruzin nie mógł wytrzymać złego traktowania i razem z żoną i dziećmi uciekł od swego pana i osiadł w Gambareuli. Wioska ta, jak już wyżej wspomniano, nie było idealnym miejscem dla zachowania zdrowia, natomiast było tam dużo gliny, która była niezbędna aby rodzina mogła żyć wyrabiając porcelanę. Relacje Jekateriny potwierdzają wypowiedź Tamary Geładze, która opowiadała o rodzeństwie Keke. Sama Ketewan wspominała swoich dwóch barci, dla których była ulubienicą. Sandala, który poszedł w ślady ojca i również został garncarzem oraz starszego brata Georgija. Miejsce, w którym żyła rodzina dało się we znaki. Ojciec zapadł na malarię i został przykuty do łóżka na dwa lata, aby na koniec umrzeć w męczarniach. Mała Keke także zachorowała na malarię, uratowała ją co ciekawe reforma uwłaszczeniowa Aleksandra II, który zniósł pańszczyznę i przywiązanie chłopów do ziemi⁹. Wówczas Melania Geładze namówiła swoich synów, aby się przeprowadzili. Spakowali oni swój mały dorobek życia i wyruszyli w kierunku Gori, w którym mieli swoich

⁷ S.S. Montefiore, *Młody Stalin...*, s. 19.

⁸ Pracę nad spisaniem wspomnień matki Stalina rozpoczęła się prawdopodobnie w sierpniu 1935 r., na krótko przed jej śmiercią. Niestety nie wiadomo kim była osoba, która rozmawiała z nią o przeszłości, ale można przypuszczać, że był to któryś z gruzińskich dziennikarzy. Książkę planowano wydać na siedemdziesiąte urodziny wodza, lecz bano się reakcji Józefa Stalina, który jak wiadomo unikał tematów, które poruszały kwestie jego przeszłości. Można przypuszczać, że Stalin nawet nie wiedział o ich istnieniu. Ten unikatowy dokument leżał w Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Gruzji przez siedemdziesiąt lat. Dopiero w 2005 roku pierwszy raz tekst pojawił się w wydawnictwie Универсал. Pierwszym wydaniem książki był przekład na język angielski, a nie jak mogłoby się wydawać rosyjski. Rosyjska wersja wspomnień została wydana dopiero w 2015 roku.

⁹ И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина...*, s. 54.

krewnych. Dzięki nim Melania, Gio, Keke i Sandała szybko stali się nowymi mieszkańcami Gori. Zamieszkali w rosyjskim rejonie Ruisubani, gdzie znajdowało się prawosławne seminarium duchowne. Świeże powietrze Gori wyleczyło Jekaterinę, która wyrosła na piękną kobietę¹⁰. W literaturze przedmiotu są bardzo skąpe opisy wyglądu Jekateriny. U S.S. Montefiore możemy przeczytać, że była to atrakcyjna, młoda dziewczyna z dużymi oczami, piegami na policzkach oraz z kasztanowymi włosami¹¹. Swietłana Allilujewa w swoich wspomnieniach często pisała, że Józef Stalin wspominał jak bardzo podobna jest do swojej babci Keke, także ze względu na kolor włosów. Jak wiadomo Swietłana miała rude włosy, więc możemy nieco bardziej wyobrazić sobie, jak wyglądała Ketewan w młodości. O rudowłosej Keke pisała L.Marcou: „Trzeba stwierdzić, że Keke, rudowłosa z jasnym spojrzeniem, twarzą gładką i pogodną, usianą piegami, była ładną kobietą”¹².

Najobszerniejszy obraz Jekateriny daje nam I. Obolenskij, gdy spisuje wspomnienia ludzi, którzy jeszcze pamiętali Keke lub słyszeli opowieści o niej od przyjaciół i rodziny. Dzięki nim możemy chociaż po części odtworzyć obraz matki Stalina. Jekaterina zawsze była schludnie ubrana i zgodnie z obowiązującymi konwenansami. Nigdy nie wychodziła z domu bez tradycyjnego okrycia głowy (чихти-копи). Keke była piękną kobietą i podobała się mężczyznom¹³. Dlatego gdy Wissarion Beso Dżugaszwili spotkał na swojej drodze Keke, nie trzeba było długo czekać do zaślubin. Przez niepotwierdzoną datę narodzin, mamy w literaturze przedmiotu nieścisłości co do wieku młodych kochanków przy ich pierwszym spotkaniu. S.S. Montefiore pisał, że Beso miał dwadzieścia dwa lata, natomiast Keke była siedemnastoletnią dziewczyną¹⁴. Inny wiek podaje L. Marcou w *Życiu prywatnym Stalina*. Według niej Beso miał dwadzieścia cztery lata, a Keke osiemnaście¹⁵. Mimo nieścisłości wieku, faktem pozostaje, że do braci Jekateriny zaczęła przychodzić swatka, która przedstawiła im młodego i przystojnego Wissariona. Był bardzo dobrą partią jako szanowany rzemieślnik, który pracował w warsztacie Baramowa. Na drugi dzień po spotkaniu Keke, Beso oświadczył, że ma zamiar prosić o rękę Jekateriny. Bracia Gio i Sandała zapytali Keke czy jest zainteresowana i czy przyszedł kandydat jej się spodobał. Sama Ketewan w swoich wspomnieniach przedstawia co czuła tamtego dnia. Wspominała, że gdy usłyszała propozycję małżeństwa, cała poczerwieniała na twarzy, łzy napłynęły jej do oczu, a bracia cały czas chwalili Wissariona i powtarzali, że jest dobrym człowiekiem¹⁶. Adorowana przez Wissariona Jekaterina była na wszystkich językach u młodych dziewczyn

¹⁰ Ibidem, s. 55.

¹¹ S.S. Montefiore, *Młody Stalin...*, s. 17.

¹² L. Marcou, *Życie prywatne Stalina*, przekł. M. Braunstein, Warszawa 1999, s. 15.

¹³ И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина...*, s. 24.

¹⁴ S.S. Montefiore, *Młody Stalin...*, s.17.

¹⁵ L. Marcou, *Życie prywatne Stalina...*, s. 14.

¹⁶ И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина...*, s. 56.

w Gori, ponieważ Beso uchodził za ideał mężczyzny. Był gruzińskim rycerzem, każda młoda dziewczyna na wydaniu chciała wyjść za mąż za Wissariona. Dlaczego Beso był tak postrzegany przez kobiety?

„...[Wissarion] był szczupłym, smagłym młodzieńcem o czarnych oczach i wąsach, ubranym zwykle w czarny cerkieski płaszcz, ciasno związany pasem, czapkę z daszkiem i workowate spodnie wpuszczone w buty z cholewami «niezwykły, wyjątkowy i posepny», lecz również «sprytny i dumny Beso znał cztery języki (gruziński, rosyjski, turecki i ormiański) »...”¹⁷.

W tamtych czasach Beso był śmiałym mężczyzną z pięknymi wąsami i był bardzo dobrze ubrany. Wissarion pochodził z miasta i było w nim czuć miejski odcisk. „Jednym słowem przewyższał o głowę wszystkich narzeczonych”¹⁸. Biografowie Stalina są zgodni co do daty zawarcia związku małżeńskiego Wissariona Dżugaszwilego i Jekateriny Geladze. Było to siedemnastego maja tysiąc osiemset siedemdziesiątego czwartego roku¹⁹. Uroczystość odbyła się w cerkwi Uspieńskiej w Gori²⁰. Keke wspominała, że na jej weselu było bardzo dużo ludzi, a świadkami na ślubie byli Jakow Egnataszwili (który w dalszej części artykułu będzie przedstawiony jako domniemany ojciec Józefa Stalina) oraz Michał Cychitatrishwili. Świadkowie byli ubrani w tradycyjne czarne stroje i zabawiali gości, śpiewali i wznosili toasty. Po ceremonii w cerkwi młoda para zasiadła w powóz, który był ozdobiony, a wokół niego zebrali się śpiewacy²¹. Cytat z książki autorstwa Montefiore bardzo realistycznie daje wyobrażenie jak wyglądała ceremonia zaślubin w Gruzji w XIX wieku:

„W cerkwi chór zebrał się na galerii; niżej stali oddzielnie mężczyźni i kobiety wśród migoczących świec. Śpiewacy zaintonowali wzniosłe i melodyjne gruzińskie pieśni przy akompaniamencie zurny, gruzińskiego instrumentu dmuchanego, przypominającego nieco berberyjską piszczałkę. Panna młoda weszła wraz z druhami, które uważały aby nie nadepnąć na tren, co byłoby złą wróżbą. Nabożeństwo odprawiał ojciec Chachanow, Ormianin, ojciec Kasradze podpisał akt ślubu, a ojciec Christofor Czarkwiani, przyjaciel rodziny, zaśpiewał tak pięknie, że Jakow Egnataszwili «hojnie wręczył mu dziesięć rubli», niemałą wówczas sumę”²².

Pierwsze miesiące małżeństwa były chwilami szczęśliwymi dla Keke jak i dla Beso. Sytuacja materialna rodziny Dżugaszwili była lepsza niż większości rodzin

¹⁷ S.S. Montefiore, *Młody Stalin...*, s. 20.

¹⁸ И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина...*, s. 56.

¹⁹ Lilli Marcou – odnalazła akt ślubu, w którym była wzmianka o „Księdze drugiego małżeństwa”. Znaczący przedmiot uważa, że ślub z Jekateriną Geladze mógł być drugim związkiem Wissariona. Tylko w pracy Lilly Marcou pojawia się ten watek. Zob. L. Marcou, *Życie prywatne Stalina...*, s. 14

²⁰ S.S. Montefiore, *Młody Stalin...*, s. 17.

²¹ И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина...*, s. 56.

²² S.S. Montefiore, *Młody Stalin...*, s. 18.

w Gori. Jekaterina nie musiała bać się o pieniądze, również ich dom odstawał od innych domów w Gori, które były gliniane i wkopane w ziemię. Oleg Khlevniuk w *Stalin. Nowa Biografia* także uważa, że we wczesnych latach małżeństwa: „Besarion Dżugaszwili najwyraźniej odnosił całkiem spore sukcesy w swoim zawodzie i jego rodzina miała zapewniony godziwy byt”²³. Keke również dobrze wspominała swojego męża z pierwszych chwil małżeństwa, przywołując dawne chwile z Beso, mówiła, że Wissarion okazał się dobrym mężem, często chodził do cerkwi, dużo pracował i przynosił do domu pieniądze²⁴. Natomiast Keke pracowała jako praczka i pomoc domowa u zamożniejszych mieszkańców Gori, w tym u przyjaciela rodziny, już wyżej wymienionego Jakowa Egnataszwilego. Będzie to powód do plotek jakie krążyły wśród mieszkańców małego miasteczka.

Para nie musiała długo czekać na potomka, ponieważ już czternastego lutego 1875 roku przyszedł na świat pierwszy syn Jekateriny i Wissariona. Nadano mu imię Michaił, Beso zakochał się w małym chłopczyku oraz wyprawił uroczyste chrzciny. Ojcem chrzestnym został Jakow Egnataszwili, który od początku pomagał rodzinie. Radość niestety nie trwała długo, gdyż po dwóch miesiącach chłopiec zmarł. Był to początek kłopotów Jekateriny. Wissarion po stracie dziecka zaczął topić smutek alkoholem, co później doprowadziło rodzinę do katastrofy. Lecz niedługo po śmierci pierwszego syna Keke ponownie zaszła w ciążę. Drugi syn Georgij urodził się dwudziestego czwartego grudnia 1876 roku. Ojcem chrzestnym został również Egnataszwili. Rodzice znowu nie nacieszyli się potomkiem, ponieważ Georgij zmarł na odrę dziewiętnastego czerwca 1877 roku²⁵. Jekaterina o swoich dwóch synach nie pisała za wiele. We wspomnieniach mamy tylko krótki fragment:

„W ciągu roku nasze szczęście się dopełniło- urodził się syn. Beso prawie zwariował ze szczęścia. Ojcem chrzestnym został Jakow Egnataszwili, były duże chrzciny. Ale radość zamieniła się w smutek, kiedy dziecko miało dwa miesiące zmarło. W ciągu dwóch lat urodził się drugi syn. Jego też chrzcił Jakow. Ale i temu dziecku nie było dane żyć. Beso od smutku prawie stracił rozum”²⁶.

Straciwszy nadzieję na potomstwo, Beso upijał się do nieprzytomności. Lecz los uśmiechnął się do Keke i po raz trzeci zaszła w ciążę²⁷. Trzeci syn urodził się

²³ O. Khlevniuk, *Stalin. Nowa Biografia*, przekł. D. Bał, Kraków 2016, s. 30.

²⁴ И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина...*, s. 57.

²⁵ S.S. Montefiore, *Młody Stalin...*, s. 20.

²⁶ И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина...*, s. 57.

²⁷ W literaturze z minionych lat, można przeczytać, że Keke i Beso mieli czwórkę dzieci. Wielki adwersarz Stalina, Lew Trocki – pisał, że Jekaterina Dżugaszwili, jak większość Gruzinek, została matką w młodym wieku, a pierwsze troje dzieci umarło w wieku niemowlęcym. We współczesnej literaturze żaden z biografów Stalina nie pisze, że Stalin był czwartym dzieckiem, tylko trzecim. Zob. И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина...*, s. 13.

szóstego grudnia 1878 roku i nadano mu imię Iosif²⁸. Warto zacytować fragment książki *Nieznany Stalin* autorstwa Roja i Žoresa Miedwiediewów, który odnosi się do zmarłego rodzeństwa Stalina, a także do daty jego narodzin:

„Stalin nie był pierwszym synem Jekateriny Georgijewnej. W wieku 15 lat urodziła ona syna, Michaiła, który zmarł rok później. Jej drugi syn Georgij, także zmarł w dzieciństwie. Soso, lub jak kto woli – Józef, był trzecim dzieckiem. Dopiero 1990 r. historykom udało się dotrzeć do dokumentów w archiwach cerkiewnych i innych lokalnych źródeł. Jakież było ich zaskoczenie, kiedy dowiedzieli się, że Józef Stalin nie urodził się – jak było napisane we wszystkich oficjalnych biografiach – 21 grudnia 1879 r., ale rok wcześniej. W pierwszej księdze rejestru urodzin, małżeństw i zgonów cerkwi Uspieńskiej w Gori znaleźć można informację, że 6 grudnia przyszedł na świat Józef Dżugaszwili – syn prawosławnego chłopca Wissariona Dżugaszwili i jego żony Jekateriny Gawriłownej, obywateli miasta Gori²⁹.”

W tym fragmencie można zauważyć pewne nieścisłości. Po pierwsze Jekaterina nie miała piętnastu lat, gdy rodziła pierwsze dziecko. Autorzy prawdopodobnie sugerowali się wcześniejszą datą narodzin Jekateriny. Jestem bardziej skłonna podążyć za świadectwem jakie daje S.S Montefiore, a mianowicie, że datą urodzenia Keke był rok 1858, ponieważ jest współcześnie jednym z bardziej skrupulatnych biografów Stalina. Drugą nieścisłością jest przez autorów podany fakt, że pierwszy syn Michaił zmarł gdy skończył rok. Najlepszym wyjaśnieniem jest wspomnienie Jekateriny, która pisała, że ich pierwszy syn zmarł wcześniej, już po dwóch miesiącach od narodzin. Trzecią nieścisłością jest patronimik Keke. W różnych biografiach Stalina można znaleźć inne imię odojcowskie na przykład: Georgniewna, Gawriłowna czy nawet Gabrielowna. Mimo wszystkich tych historycznych szczegółów, mamy ważne świadectwo, że dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX wieku na jaw wyszła prawda o narodzinach jednego z najpotężniejszych ludzi w historii ludzkości. Keke była znana z ostrego języka i zawsze mówiła to co myśli, nie bojąc się konsekwencji i nie bacząc na ustrój w jakim żyła. Można przypuszczać, że Jekaterina nie zdawała sobie do końca sprawy w jakich czasach żyła i jaką rolę odgrywał jej syn. Gdy każdego roku w dniu urodzin Stalina przychodzili do niej gruzińscy przedstawiciele z partii bolszewików składając jej życzenia z okazji urodzin syna: „Jekaterina Dżugaszwili podkreślała za każdym razem, że to jej pierwszy syn

²⁸ W literaturze przedmiotu można znaleźć dwie daty urodzin Józefa Stalina. Sam dyktator sfałszował swoją datę urodzenia podając, że był to dwudziesty pierwszy grudnia 1879 roku. Data ta została oficjalną datą urodzin „ojca narodów”. Powodów do zmiany daty może być kilka. Jednym z przypuszczeń może być to, że Stalin gdy został rewolucjonistą chciał stworzyć od nowa swój życiorys, lub istniał bardziej prozaiczny powód, a mianowicie Iosif chciał uniknąć poboru do wojska.

²⁹ R. Miedwiediew, Ž. Miedwiediew, *Nieznany Stalin*, przekł. T. Illg, Chorzów 2010, s. 459.

Michaił był najmądrzejszy i najprzystojniejszy z całej trójki³⁰. Poczucie humoru Józef Stalin odziedziczył po matce i była jedyną osobą w całym Związku Radzieckim, która mogła pozwolić sobie na takie komentarze bez żadnych konsekwencji.

Keke i Beso spieszyli się aby ochrzcić Iosifa, na wypadek gdyby miał podzielić los braci. Bano się, żeby nie umarł nieochrzczony i tak siedemnastego grudnia ochrzczono małego Soso. W większości biografii Stalina możemy znaleźć fakt, że ojcem chrzestnym został wspomniany już Jakow Egnataszwili. Wiadomość ta jest jednak nieprawdziwa. Beso tym razem nie zwrócił się do przyjaciela rodziny, aby został ojcem chrzestnym. To samo możemy przeczytać we wspomnieniach Jekateriny. Rodzice bali się wziąć Jakowa na ojca chrzestnego, ponieważ obawiano się, że i tym razem syn może umrzeć. Egnataszwili nie obraził się i zrozumiał czyn Keke i Beso³¹.

Ojcem chrzestnym małego Soso został Cichatatrishwili³². Mimo, że Egnataszwili nie był formalnie ojcem chrzestnym Stalina, to przez rodzinę Dżugaszwilich był za niego uważany i tak go nazywano. Dlatego też wielu biografów Stalina pisało, że ojcem chrzestnym został Jakow Egnataszwili.

Największą tajemnicą, która nie została do dzisiaj rozwiązana i która budzi wiele dyskusji wśród historyków jest kwestia ojcostwa Wissariona. Istnieje wiele teorii na ten temat, lecz nawet po otwarciu archiwów po upadku Związku Radzieckiego biografowie Stalina nie są w stanie w zupełności rozwiązać wątpliwości co do tego, kim był ojciec dyktatora. W małym Gori krążyły plotki, kto tak naprawdę jest ojcem małego Soso. Pod uwagę byli brani: Jakow Egnataszwili, pop Czarkwiani, szef policji w Gori Damian Dawriczewy, podróżnik i badacz Azji Środkowej Nikołaj Przewalski – a nawet sam carewicz Aleksander Aleksandrowicz, późniejszy Aleksander III. Możliwe, że w plotkach tkwiło ziarno prawdy i rozmawiano w małym miasteczku o prowadzeniu się Keke, która miała powodzenie u mężczyzn. W późniejszych latach Józef Stalin będzie się zmagał z opinią na temat swojej matki – „świętej ladacnicy”. Będzie to miało także wpływ na postrzeganie kobiet przez Stalina, jak i jego purytański stosunek wobec córki Swietłany. Przyjrzyjmy się kandydatom na potencjalnych ojców Józefa Stalina.

Teoria, która zakładała, że ojcem Stalina był carewicz Aleksander Aleksandrowicz powstała, gdy Iosif był już przywódcą Związku Radzieckiego. Rzekomo przyszły car przebywając w Tyflisie zatrzymał się akurat w tym pałacu, w którym pracowała Keke. Zaś Montefiore utrzymuje, że w czasie kiedy Aleksander III odwiedził Tyflis, Jekateriny nie było w mieście³³. Nie jest to niczym nowym w historii, że na temat sławnych osobistości powstaje wiele niedorzecznych teorii. Prawdą jest, że nie jesteśmy w stanie do końca udowodnić kim był ojciec Stalina, lecz spo-

³⁰ Ibidem, s. 459.

³¹ И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина...*, s. 57.

³² S.S. Montefiore, *Młody Stalin...*, s. 22.

³³ Ibidem, s. 24.

kojnie możemy wykreślić Aleksandra III z listy domniemanych ojców³⁴. Kolejnym kandydatem jest podróżnik Nikołaj Przewalski, który miał polskie pochodzenie. J. Boriew – w książce *Prywatne Życie Stalina* pisał:

„Jedna z legend mówi, że Stalin był synem Mikołaja Przewalskiego, znanego badacza Azji i odkrywcy dzikiego konia. Przesłanki tej plotki: po pierwsze- Przewalski i Stalin byli bardzo do siebie podobni; po drugie – na rok przed urodzeniem Stalina Przewalski przebywał w okolicach Gori ; po trzeciej- Przewalski miał nieślubnego syna, któremu pomagał finansowo.”³⁵

Jurij Boriew nie uzasadniał swojej teorii żadnymi dokumentami na temat Przewalskiego. W żadnej innej literaturze przedmiotu nie było wzmianki o nieślubnym synu, któremu miał rzekomo pomagać finansowo. Istnieje także wiele nieścisłości co do podróży badacza do Gori. Natomiast Montefiore uważał, że Nikołaj Przewalski był homoseksualistą i nie był w stanie fizycznie nawet spotkać Keke, kiedy zaszła w ciążę, ponieważ podróżnik znajdował się w tym czasie daleko od Gruzji³⁶.

A Damian Dawriczewy? Czy on mógł być ojcem Stalina? W książce I. Obolenskiego mamy tylko jedno zdanie o naczelniku policji. Napisano, że Dawriczewy był brany pod uwagę jako ojciec Stalina, ale były to tylko plotki³⁷. Z pomocą przychodzi nam ponownie Montefiore, który znalazł więcej informacji na temat szanowanego mieszkańca Gori. Czytamy, że: „...syn naczelnika policji w Gori, napisał w swoich pamiętnikach, iż «o narodzinach plotkowano w sąsiedztwie- że prawdziwym ojcem dziecka był Koba Egnataszwili [...] albo mój ojciec Damian Dawriczewy»”³⁸. Dawriczewy bardzo często pomagał Jekaterinie. Przychodziła do niego prosić o pomoc i chowała się przed pijanym mężem, który nierzadko uciekał się do przemocy fizycznej. Żuruli, który był w tamtym czasie burmistrzem Gori z całkowitym przekonaniem stwierdził, że naczelnik policji był biologicznym ojcem Stalina i wszyscy w Gori wiedzieli o jego romansie z Jekateriną³⁹. Potwierdzeniem

³⁴ Innym dzieckiem Aleksandra III miał być najstarszy brat Włodzimierza Iljicza Uljanowa (Lenina) – Aleksander. Taką teorię wysuwa Larysa Wasiliewa, która pisze, że: matka Lenina – Maria Blank miała być damą dworu cesarzowej. Podczas służenia na dworze miała wdać się w romans z następcą tronu Aleksandrem Aleksandrowiczem, wynikiem romansu miała okazać się ciąża Marii Blank. Gdy dowiedziano się o zdarzeniu, matka Lenina została szybko wydana za mąż za Ilję Uljanowa, któremu obiecano awans. Gdy Aleksander Uljanow dowiedział się kim jest jego domniemany ojciec postanowił pomścić zhańbienie matki. Wstąpił do frakcji terrorystycznej Narodna Wola i zdecydował się na przeprowadzenie zamachu na cara Aleksandra III. Teoria ta nie ma oczywiście żadnego potwierdzenia w dokumentach. Zob. L. Wasiliewa, *Kremlowskie żony*, przekł. A. Wołodźko-Butkiewicz, Warszawa 1995, s. 31.

³⁵ J. Boriew, *Prywatne życie Stalina*, przekł. D. Sidorski, Warszawa 1989, s. 31.

³⁶ S.S. Montefiore, *Młody Stalin...*, s. 24.

³⁷ И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина...*, s. 22.

³⁸ S.S. Montefiore, *Młody Stalin...*, s. 24.

³⁹ Ibidem, s. 24.

na przypuszczenie o zdradzie Keke może być bójka między Beso a Dawriczewym. Montefiore pisał, że:

„...Beso zaatakował policjanta, pchnąwszy go na ulicy narzędziem szewskim. Jak na ironię, burmistrz Żuruli przedstawił to jako dowód, że policjant był ojcem Soso. Ale Dawriczewy nie aresztował Szalonego Beso. Według jego syna, odniósł jedynie powierzchowną ranę i łączył go jakiś związek z «piękną Keke»: zawsze «przejawiał szczególne zainteresowanie Soso»⁴⁰.

Wissarion był znany ze swojej zazdrości i porywczowości, a atak na policjanta mógł być uznany przez ludność Gori za potwierdzenie romansu Jekateriny i Damiana. Trzeba pamiętać, że Gori było małym miasteczkiem a mentalność ludzi z takich miejsc nie pozostawia pytań bez odpowiedzi. Oczywiście cytaty i informacje wyżej przytoczone o Keke i Dawriczewym nie mogą być uznane za prawdę absolutną, zawsze pozostaną niedopowiedzenia i wątpliwości.

Kolejnym możliwym ojcem Stalina mógł być pop Christofor Czarkwiani, który także pomagał Jekaterinie w wychowaniu Soso. Trudno w zachodniej kulturze wyobrazić sobie, żeby pobożna kobieta jaką z całą pewnością była Keke mogłaby mieć romans z osobą duchowną. Lecz trzeba wyjaśnić, że popi w Gruzji zakładali rodziny, mieli żony i dzieci. Cieszyli się szacunkiem mieszkańców, ale także nie odmawiali sobie przyziemnych przyjemności. Mały Iosif uczył się razem z jednym z synów popa i Keke zawsze mogła liczyć na pomoc od rodziny Czarkwianich. Życiowym celem jakim Ketewan sobie założyła było to, aby jej jedyny syn został kapłanem i w tym celu nie małą rolę odegrał pop Christofor. We wspomnieniach Jekaterina bardzo przychylnie pisała o swoim dobrodusznym patronie. Mimo, że wiadomości o nim jest niewiele. Igor Obolenski pisał, że: Jekaterina bardzo chciała, aby jej syn dostał się do szkoły cerkiewnej, jednak na drodze do osiągnięcia celu stanęło prawo. A mianowicie do szkoły przyjmowano tylko dzieci popów. Z pomocą przyszedł Christofor Czarkwiani, postanowił on napisać list do szkoły cerkiewnej w Gori z prośbą o przyjęcie Józefa do szkoły i przedstawił go jako zdolnego chłopca i syna diakona. Diakonem Czarkwianiego miał być Wissarion Dżugaszwili⁴¹. Oczywiście nie ma żadnych dokumentów potwierdzających, że Wissarion był diakonem. Duchowni słynęli z rozwiążności i możliwe, że Czarkwiani przedstawił w szkole Iosifa jako swojego syna i w ten sposób Stalin dostał się do seminarium. Co ciekawe, w memuarach Keke nie wspominała o tym, że pop Christofor był kompanem Wissariona w alkoholowych upojeniach. Zaś sam Stalin wspominał: „Gdy tylko ojciec Czarkwiani odprawił nabożeństwo, zachodził do nas i obaj spieszyli do tawerny”⁴². Keke prosiła miejscowego popa, aby nie rozpijał

⁴⁰ Ibidem, s. 31.

⁴¹ И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина...*, s. 60.

⁴² S.S. Montefiore, *Młody Stalin...*, s. 23.

jej męża, ale próśby spełzły na niczym. Z jednej strony pop Czarkwiani pomagał rodzinie Dżugaszwili stanąć na nogi, biedna Keke mogła wychowywać syna, lecz z drugiej strony przyczyniał się do pogłębienia alkoholizmu Beso.

Najwięcej informacji w literaturze przedmiotu znajdziemy o kolejnym domniemanym ojcu, a mianowicie o Jakowie Egnataszwilim, oddanym przyjacielu rodziny Stalina. Kim zatem był człowiek, którego nazywano ojcem chrzestnym małego Soso?

„Miał własną żonę i dzieci, żył dostatnio, był właścicielem kilku dobrze prosperujących tawern i sprzedawcą wina w kraju, który dosłownie opływał winem. Co więcej, ten atletycznie zbudowany mężczyzna z nawoskowanymi wąsami był mistrzem zapaśniczym w mieście, które oddawało cześć wojownikom”⁴³.

Możemy wywnioskować z tego cytatu, że Jakow był zapewne ważną osobistością w małym Gori i cieszył się szacunkiem mieszkańców. U J. Boriewa możemy przeczytać, że Egnataszwili był księciem u którego Jekaterina była ochmistrynią⁴⁴. Podobnie pisała L. Marcou: „...ojcem najbardziej prawdopodobnym jest hrabia Jegnataszwili”⁴⁵. Marcou w swojej książce inaczej odmienia nazwisko „ojca chrzestnego” Stalina. Egnataszwili przede wszystkim wspomagał Keke finansowo, gdyż dawał pieniądze aby Józef mógł uczyć się w seminarium. Keke nie czuła się komfortowo w tej sytuacji i zaczęła więcej pracować, najpierw pracowała jako praczka, a później nauczyła się szyc⁴⁶.

L. Marcou pisała także, że Keke miała bardzo ważną funkcję w rodzinie Egnataszwilego: „Keke służyła w jego rodzinie i była mamką syna hrabiego, Aleksandra, którego chora matka nie mogła karmić”⁴⁷. Montefiore uważał, że Keke miała romans z Egnataszwilim. Mimo, że w gruzińskiej kulturze kobieta, która zdradza męża jest wykluczona ze społeczeństwa i jest na jego marginesie, nie można całkowicie potępiać postępcu Jekateriny. W pamiętniku Keke Egnataszwili jest wiele razy wspomniany i to bardzo czule. Chociaż nie musi nam to sugerować jednoznacznie o ich romansie. Może był to wyraz zwykłej wdzięczności za okazywaną pomoc. U Igora Obolenskiego wszystko wskazuje na to, że jednak Egnataszwili był biologicznym ojcem Stalina. Autor rozmawiał z ludźmi z Gori, którzy nie mieli wątpliwości co do tego kim był ojciec wodza ZSRR. W 2010 roku Obolenskij rozmawiał z pracownikiem Państwowego Narodowego Muzeum Gruzji, Władimirem Asatianim, który opowiedział historię Keke i Jakowa. Mówił, że Keke była piękną i wesołą kobietą, pracowała u Egnataszwilego jako praczka i pewnego dnia zgrzeszyła z Jakowem. O ich romansie wiedział każdy i co ciekawe nawet sam Beso

⁴³ Ibidem, s. 24.

⁴⁴ J. Boriew, *Prywatne życie Stalina...*, s. 31.

⁴⁵ L. Marcou, *Życie prywatne Stalina...*, s. 15.

⁴⁶ И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина...*, s. 61.

⁴⁷ L. Marcou, *Życie prywatne Stalina...*, s. 15.

nazywał Iosifa bastarden⁴⁸. Na zadane pytanie autora: czy myśli, że Egnataszwili był prawdziwym ojcem Stalina, Władimir Asatiani odpowiedział: „Ja nie myślę, ja wiem”⁴⁹. Jako potwierdzenie swoich słów pracownik muzeum opowiada los dwóch synów Egnataszwilego, którzy zrobili karierę polityczną. Asatiani uważa to za potwierdzenie, że Jakow był ojcem Stalina. W latach trzydziestych Józef Stalina zaprosił Aleksandra Egnataszwilego do Moskwy. Aleksander został zwierzchnikiem dziewiętego kierownictwa Kremla, odpowiedzialnego za jego ochronę. Oprócz tego nosił tytuł generała-pułkownika. Natomiast drugi syn Wasilij Egnataszwili został sekretarzem Rady Najwyższej Gruzji⁵⁰.

L. Marcou w swojej pracy także pisała, że potomkowie Egnataszwilego są w zupełności przekonani, że Józef Stalin jest członkiem ich rodziny:

„Najlepszy dowód – mówią – że kiedy Stalin był u szczytu władzy, sprowadził na Kreml swojego młecznego brata Aleksandra Jakowlewicza. Wiedział kto jest jego prawdziwym ojcem, ale [...] podtrzymywał legendę o Wissarionie, żeby ratować honor matki”⁵¹.

Mógł być to poniekąd dowód na to, że Egnataszwili był ojcem Stalina, a Aleksander i Wasilij jego braćmi, ale to mogła być również okazana wdzięczność za wcześniejszą pomoc i tym razem to Stalin pomógł swoim bliskim. Nie tylko Stalin utrzymywał dobre kontakty z Saszą i Wasilijem. Braci Egnataszwili byli bardzo blisko z Keke. Potwierdza to list Aleksandra Egnataszwilego, który napisał w 1934 z okazji urodzin Jekateriny. Czytamy w nim:

„Moja droga duchowa matko! Wczoraj odwiedziłem Soso i długo rozmawialiśmy [...] przybrał na wadze [...]. Przez ostatnie cztery lata nie widziałem go w tak dobrym zdrowiu [...]. Dużo żartował. Kto mówi, że się postarzał? Nikt nie dałby mu więcej niż czterdzieści siedem lat!”⁵².

Zwrot jakiego użył Aleksander w liście: „moja droga duchowa matko” mówi nam, że nie był to tylko kurtuazyjny list. Adresatką listu była kobieta, która zajmowała szczególne miejsce w życiu syna Jakowa Egnataszwilego. Jedyną powinowatą, która ma wątpliwości co do ojcostwa Jakowa jest Tamara Geładze, wspomniana na początku artykułu. Uważała ona, że Keke, która była bardzo religijną i pobożną kobietą nigdy nie pozwoliłaby, aby prawdziwy ojciec został ojcem chrzestnym takiego dziecka⁵³. Jak

⁴⁸ И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина...*, s. 16.

⁴⁹ Ibidem, s. 17. Zastanawiające jest skąd brała się taka pewność u Władimira Asatianiego? Czyżby był obecny podczas poczęcia Stalina? A może leżał w tym czasie pod łóżkiem?

⁵⁰ Ibidem, s. 19.

⁵¹ L. Marcou, *Życie prywatne Stalina...*, s. 15.

⁵² S.S. Montefiore, *Młody Stalin...*, s. 388.

⁵³ И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина...*, s. 23.

już wiemy, Jakow Egnataszwili nie był formalnie ojcem chrzestnym Stalina, a Keke mimo, że była bardzo religijna, nie przeszkadzało jej to korzystać z cielesnych przyjemności, gdyż „...gorliwość religijna nigdy nie wykluczała grzechów cielesnych”⁵⁴.

Dawriczewy, Czarkwiani oraz Egnataszwili byli żonaci i posiadali własne rodziny, ale patriariat, który od wieków istnieje na Kaukazie, nie zakazuje posiadania kochanki, wręcz przeciwnie. Mężczyzna, który obok żony utrzymuje także kochankę, budzi podziw i szacunek wśród innych mężczyzn. Dlatego wokół pięknej Jekateriny powstało wiele plotek na temat jej rozwiązłości. Nie jesteśmy w stanie do końca stwierdzić, kto jest biologicznym ojcem Stalina. Natomiast gdy spojrzymy na fotografię Wissariona i Józefa Stalina nie da ukryć się dużego podobieństwa obu mężczyzn. Prawda, która kryje się za fotografią Beso jest kontrowersyjna. Marcou pisała:

„Pewne jest natomiast to, że jedyna fotografia rzekomo prawowitego ojca Stalina, jaką mamy, jest sfałszowana. Wissarion nigdy nie był fotografowany. Posłużono się zdjęciem Stalina i dodano mu brodę. Podobieństwo siłą rzeczy jest idealne”⁵⁵.

Bracia Miedwiediew także utrzymują, że fotografia jest fałszywa. Według nich zdjęcie ojca Stalina znaleziono w 1989. Zostało ono wywieszona w muzeum w Gori, w byłym domu małego Soso i uważają, że fotografia została sfabrykowana⁵⁶. U Igora Obolenskigo także możemy przeczytać, że fotografia Wissariona jest nieprawdziwa. Autor zadaje pytanie: „Dlaczego mamy tylko jedną fotografię? Powinno ich być więcej!”⁵⁷. Dla Stalina nie byłoby w tym nic trudnego, aby podrobić zdjęcie, które rzekomo przedstawiałoby jego ojca. Wszyscy widzieliśmy znane zdjęcie, na którym został usunięty Jeżow – nie tylko Jeżow albo usunięty drugi zegarek, z nadgarstka sowieckiego żołnierza, który „oswobodził” Berlin.

Odpowiedź na pytanie czy Jekaterina miała liczne romanse i zdradzała męża może nam odpowiedzieć sama Keke: „Jako starsza dama Keke zachęcała podobno Ninę Berię, żonę Ławrientija, aby brała sobie kochanków i wypowiadała się bardzo otwarcie w sprawach seksualnych: «Kiedy byłam młoda, sprzątałam dom dla gości, a jeśli spotkałam przystojnego chłopca nie marnowałam okazji»”⁵⁸. Jest to bardzo wymowny cytat, który nie wymaga komentarza...

Sam Stalin lubił podsycać plotki na temat kim był jego prawdziwy ojciec. Raz zaprzeczał, że jest synem Beso, później mówił swym towarzyszom, że tak naprawdę jest synem popa, żeby na koniec dać do zrozumienia, że jest synem Egnataszwilego. Prawdopodobnie sam dyktator nie wiedział czyim jest synem, co zapewne umniejszało jego pewność siebie i dawało poczucie zagubienia. Można byłoby się

⁵⁴ S.S. Montefiore, *Młody Stalin...*, s. 25.

⁵⁵ L. Marcou, *Życie prywatne Stalina...*, s. 15.

⁵⁶ R. Miedwiediew, *Ż. Miedwiediew, Nieznany Stalin...*, s. 456.

⁵⁷ И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина...*, s. 10.

⁵⁸ S.S. Montefiore, *Młody Stalin...*, s. 25.

także zastanowić czy romanse Jekateriny miały wpływ na politykę rodzinną prowadzoną przez Stalina kiedy był już przywódcą Związku Radzieckiego. A mianowicie: zakaz aborcji, utrudnienie rozwodów, a na końcu nawet określenie przedślubnych kontaktów seksualnych jako „zgubnym kapitalistycznym trybem życia”⁵⁹, jak to określiła *Komsomolskaja Prawda*. A także wprowadzenie seksualnej cenzury do radzieckiej kultury.

Znamy już pochodzenie matki Stalina, z kim miała liczne romanse, które jej się przypisuje. Natomiast mało wiemy jakim Jekaterina była człowiekiem? Jak jej życie wyglądało na co dzień? Co zmieniło się w jej życiu, gdy jej jedyny syn, jej życiowy cud, stał się najpotężniejszym człowiekiem w historii?

Najszerzej opisuje ją kobietą była Keke Tamara Geladze w książce I. Obolenskiego. Wnuczka Sandała wspominała, że Jekaterina była mądrą kobietą mimo, że nie była wykształcona. Była także bardzo pracowita. Na temat Keke ludzie z Gori bardzo często plotkowali, mówili, że jest lekkomyślna i lubi flirtować z mężczyznami. Sama Jekaterina nie lubiła plotkować. Ważną rolę w życiu Keke spełniała religia. Matka Stalina była głęboko religijną osobą, obchodziła wszystkie obrzędy kościelne i kierowała się przykazaniami (może poza cudzołóstwem). Dlatego też jej największym marzeniem było to aby, Soso został duchownym⁶⁰. Życie Keke polegało na ciągłym służeniu: bogu, mężowi, a potem synowi. Jak już wyżej wspomniano, Jekaterina Dżugaszwili była bardzo pracowita. Gdy Wissarion odszedł od rodziny cały ciężar utrzymania domu i syna spadł jej na barki. Keke zaczęła jeszcze intensywniej pracować, aby dobrze wykształcić syna. Zajmowała się wypiekaniem chleba i praniem bielizny u zamożnych mieszkańców Gori⁶¹. Potem nauczyła się szyc, jak sama Jekaterina wspominała:

„Odkrył się we mnie talent do szycia i nawet stałam się znana w Gori jako dobra krawcowa pościeli. Potem zaczęłam szyc bieliznę i sukienki. W ogóle szycie stało się naszym głównym dochodem. Kiedy siostry Kulidżanowe otworzyły w Gori atelier, to zaprosiły mnie, żebym w nim pracowała”⁶².

Keke bardzo szybko pogorszył się wzrok od ciągłego szycia w ciemnych pomieszczeniach. Musiała nosić okulary. Ciężka praca odbiła się na wyglądzie kobiety. W wieku trzydziestu lat, wyglądała na staruszkę. Gdy Stalin skończył szkołę cerkiewną, Keke chciała posłać syna do seminarium w Tyflisie. Soso był bardzo przywiązany do matki, nie odstępował jej na krok. Nawet w wolny czas wolał siedzieć przy mamie i czytać książki niż spędzać go z rówieśnikami. Przed pójściem do seminarium:

⁵⁹ „*Komsomolskaja Prawda*”, z 19 listopada 1937 r.

⁶⁰ И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина...*, s. 22.

⁶¹ Ibidem, s. 14.

⁶² Ibidem, s. 61.

„Keke odwiozła go do Tyflisu i została przez kilka tygodni, żeby pomóc mu się urządzić. Pracowała, szyjąc i podając jedzenie w seminarium – z pewnością ku wielkiemu zakłopotaniu Stalina, co mogło być też kolejnym powodem jego powściągliwości”⁶³.

Ku wielkiemu rozczarowaniu matki Stalin nie został kapłanem. Porzucił naukę w seminarium dla działań rewolucyjnych w wyniku czego został z niego wyrzucony w 1899 roku. Jeszcze gdy Stalin uczęszczał do seminarium nastąpiła w nim zmiana. Ukochany syn, mały Soso stał się mężczyzną – rewolucjonistą (Kobą). Od tego czasu Iosif coraz bardziej oddalał się od Jekateriny, chciał zmienić świat, pozostawiając za sobą przeszłość w tym swoją matkę. Coraz mniej przywiązywał uwagi aby podtrzymywać kontakty z rodzicielką. Nie można powiedzieć, że zerwał stosunki, ponieważ pisał do niej systematycznie listy, choć bardzo krótkie i oschłe. Oto parę przykładów listów, które Józef Salina wysyłał do swojej matki.

„Mamo wiem, że jesteś rozczarowana, ale co mogę poradzić? W dzień i w nocy jestem pograżony aż po szyję w pracy. Całuję. Twój Soso, 25 stycznia 1925 r.”⁶⁴.
„Od dawna nie miałem od Ciebie listu. Może jesteś na mnie obrażona? Ale co robić, jestem bardzo zajęty. Przesyłam Ci 150 rubli, nie mogę wysłać więcej. Ale jeśli potrzeba Ci pieniędzy, to mi powiedz, a wysłę tyle ile będę mógł. Pozdrowienia dla przyjaciół. Żyj wiele lat. Twój Soso”⁶⁵.

Jak widać treść listów jest lakoniczna i zawiera kurtuazyjne zwroty. Kobieta, która poświęciła całe swoje życie, aby wychowywać syna, dostaje w podziękowaniu parę razy w roku listy, które mają około pięć zdań. Natomiast Jekaterina bardzo często wysyłała synowi listy oraz konfitury czy gruzińskie przysmaki. Ale nie wolno do końca potępiać Stalina za takie zachowanie. Miał on w planach, aby Jekaterina przeprowadziła się z Gruzji do Moskwy. W literaturze przedmiotu możemy znaleźć wzmiankę o tym jak na początku lat trzydziestych Keke przyjechała do Moskwy i poznała Nadieżdę Allilujewą (drugą żonę Józefa Stalina). Nie spodobało się jej się życie na Kremlu i wołała wrócić do Gruzji. Opiekę nad nią sprawował Ławrientij Beria – z żoną Nino⁶⁶. Jekaterina była pod ciągłą ochroną, notowano kto ją odwiedził i ile czasu u niej siedział. Powstał nawet żart o matce Stalina jak i o samym Stalinie. Warto go przytoczyć:

„ – Słuchaj, kogoż to strzeże cały pluton wojska?
– Pewnej kobiety pochodzącej z Gori.
– A cóż ona takiego zrobiła?

⁶³ S.S. Montefiore, *Młody Stalin...*, s. 54.

⁶⁴ Ibidem, s. 384.

⁶⁵ L. Marcou, *Życie prywatne Stalina...*, s. 116.

⁶⁶ Ibidem, s. 133.

- Urodziła pewnego znanego człowieka, który uczynił ludziom wiele zła.
- Więc czemu jej strzegą?
- Żeby nie urodziła takiego drugiego⁶⁷.

Stalin chciał zapewnić godne warunki dla swojej matki, dlatego też Jekaterina zamieszkała w Pałacu Namiestnikowskim przy Prospekcie Gołowińskim w Tyflisie⁶⁸. Lecz skromna Ketewan nie zajmowała całego pałacu, mieszkała w małym mieszkanku wydzielonym z jednego skrzydła gmachu. U braci Miedwiediew możemy przeczytać, że Keke spakował swój skromny dobytek i przeniosła się do stolicy Gruzji. Zamieszkała w pałacu przedstawiciela cara na Kaukazie⁶⁹. Dalej w pracy *Nieznany Stalin* możemy dzięki Swietłanie Allilujewej dowiedzieć się jak wyglądało życie Keke w pałacu. Czytamy:

„Babcia mieszkała w pięknym, starym pałacu z ogrodem. Jej pokój był mały i ciemny, z niskim sklepieniem i małutkimi oknami wychodzącymi na dziedzińiec. Znajdowało się w nim żelazne łóżko i parawan w kącie. W pokoju było pełno starych kobiet ubranych na czarno, jak to mają w zwyczaju wszystkie stare kobiety w Gruzji. Na łóżku w pozycji półleżącej siedziała mała staruszka. Zaprowadzono nas do niej. Uściskała nas niezręcznie swoimi sękatymi, wysuszonymi rękami, ucałowała i powiedziała kilka słów po gruzińsku. Jakow był jedynym, który rozumiał. Odpowiedział jej coś po gruzińsku, podczas gdy my staliśmy w milczeniu⁷⁰.”

Jekaterina bardzo przeżywała, że jej syn jest tak daleko od niej. Pewnego dnia, kiedy odwiedził ją gruziński komunista Macharadze zapytała go: „Ty tak dobrze się tutaj urządziłeś, a może znalazłoby się miejsce w Tbilisi dla mojego Soso?”⁷¹. Z tego cytatu wynika, że Jekaterina nie zdawała sobie sprawy jakie stanowisko zajmował jej syn. Nie wiedziała, że jej Soso jest najważniejszą osobą w kraju. Warto przytoczyć rozmowę na ten temat między matką a synem:

- „ – Józef, kim ty teraz jesteś?
- Sekretarzem Komitetu Centralnego partii komunistycznej [tj. WKP(b) – A.G] Niczego jej to nie wyjaśniło: co to mogło znaczyć? Wytłumaczył więc inaczej, słowami, które mogła zrozumieć .
- Mamo, czy pamiętasz naszego cara?
- Oczywiście.
- No więc ja jestem kimś w rodzaju cara.

⁶⁷ J. Boriew, *Prywatne życie Stalina...*, s. 23.

⁶⁸ S.S. Montefiore, *Młody Stalin...*, s. 384.

⁶⁹ R. Miedwiediew, Ż. Miedwiediew, *Nieznany Stalin...*, s. 456.

⁷⁰ Ibidem, s. 460.

⁷¹ И. В. Оболенский, *Мемуары матери Сталина...*, s. 51.

A gdy wreszcie pojęła, co się za tym kryje, zakończyła rozmowę z żalem:
– A jednak lepiej by było, gdybyś został popem⁷².

Ostatni raz Stalin odwiedził Keke w 1936 roku. Stan zdrowia Jekateriny pogarszał się coraz bardziej. Wiosną 1937 roku Ketewan zachorowała na zapalenie płuc. Wtedy to Józef przysłał jej lekarstwa i ciepłe ubrania. Niedługo potem 4 czerwca 1937 r. matka „ojca narodów” zmarła. Następnego dnia wszystkie gruzińskie gazety opublikowały następującą informację na temat śmierci Jekateriny Dżugaszwili:

„Komitet Centralny Partii Komunistycznej (bolszewików) Gruzji, Centralny Komitet Wykonawczy oraz Rada Komisarzy Ludowych Gruzjińskiej SRR pragnie poinformować lud pracujący Gruzji, że w dniu 4 czerwca o godzinie 23.05 po długiej chorobie (zapalenie płuc i zatrzymanie serca) zmarła matka towarzysza Stalina, Jekaterina Dżugaszwili⁷³.

Józef Stalin nie przyjechał na pogrzeb własnej matki. W literaturze przedmiotu istnieją różne teorie, dlaczego Stalin nie przyjechał do Tbilisi. Jedna sugeruje, że bał się własnych rodaków, którzy zemściliby się na Stalinie za wprowadzony terror. Druga natomiast, że Stalin nie chciał opuścić Moskwy, gdyż pilnował następną falę czystek i rozstrzeliwań⁷⁴. Widać, że u Stalina na pierwszym miejscu była władza, zaś z następstwem kolejnych lat odetnie się zupełnie od członów swojej rodziny.

Jekaterina została pochowana bez żadnych religijnych obrzędów. Ciało przed pogrzebem zostało wystawione na widok publiczny, aby ludzie mieli możliwość pożegnać się z Keke. Na trumnie było widać dwa okazałe wieńce. Jeden z nich był od syna z napisem w języku rosyjskim i gruzińskim: „Mojej drogiej i kochanej Mamie. Od jej syna Józefa Dżugaszwili (Stalina)”⁷⁵. Drugi wieniec był od jej opiekunów nadanych z Moskwy z napisem: „Naszej drogiej i niezapomnianej Jekaterinie Georgijewnej Dżugaszwili – Nina i Ławrientij Beria”⁷⁶. Matkę Stalina chowali wszyscy wysoko postawieni członkowie partii w Gruzji. Zabrakło tylko najważniejszej osoby – samego Stalina. Grób Keke możemy zobaczyć na Świętej Górze Mtaeminda, gdzie skromna córka pańszczyźnianego chłopca, pracznia, krawcowa Jekaterina leży w panteonie pisarzy i osób publicznych, które swoją działalnością zasłużyły się państwu. Na jej pomniku postawiono czarną, marmurową urnę, z której wylewa się zrobiona z białego marmuru narzuta. Jekaterina do końca swojego życia była osobą religijną, a została pochowana w obrządku świeckim przy hymnie Związku Radzieckiego, czyli – *Międzynarodówce*.

⁷² L. Marcou, *Życie prywatne Stalina...*, s. 135.

⁷³ R. Miedwiediew, *Ż. Miedwiediew, Nieznany Stalin...*, s. 464.

⁷⁴ Ibidem, s. 463.

⁷⁵ L. Marcou, *Życie prywatne Stalina...*, s. 153.

⁷⁶ R. Miedwiediew, *Ż. Miedwiediew, Nieznany Stalin...*, s. 464.

Rysunek 1. Wissarion Beso Dżugaszwili
(1852⁷⁷ – 1909⁷⁸, 1910⁷⁹)

Rysunek 2. Jekaterina Geładze Dżugaszwili
(1858 – 1937).

Literatura

- Aleksandrow J., Gałaktionow M., Krużkow W., Mitin M., Moczałow W., Pospiełow P., *Józef Stalin. Krótki życiorys*, Warszawa 1949, s. 5.
- Boriew J., *Prywatne życie Stalina*, przekł. D. Sidorski, Warszawa 1989.
- Оболенский И. В., *Мемуары матери Сталина. 13 женщин Джугашвили*, Moskwa 2015.
- Khlevniuk O., *Stalin. Nowa Biografia*, przekł. D. Bał, Kraków 2016.
- „Komsomolskaja Prawda”, z 19 listopada 1937 r.
- Marcou L., *Życie prywatne Stalina*, przekł. M. Braunstein, Warszawa 1999.
- Miedwiediew R., Miedwiediew Ż., *Nieznany Stalin*, przekł. T. Illg, Chorzów 2010.
- Montefiore S.S., *Młody Stalin*, przekł. M. Antosiewicz, Warszawa 2017.
- Montefiore S.S., *Stalin: Dwór czerwonego cara*, przekł. M. Antosiewicz, Warszawa 2015.
- Wasiliewa L., *Kremłowskie żony*, przekł. A. Wołodźko-Butkiewicz, Warszawa 1995.

⁷⁷ W żadnej literaturze przedmiotu nie jest podana data urodzenia Wissariona Dżugaszwili, lecz jeśli weźmiemy pod uwagę, że Beso ożenił się z Jekateriną Geładze w 1874 roku mając dwadzieścia dwa lata, możemy obliczyć w przybliżeniu, że data urodzenia ojca Stalina mógł być rok 1852. Zob. S.S. Montefiore, *Młody Stalin*, s. 17.

⁷⁸ Lilly Marcou podała w swojej pracy, że Wissarion Dżugaszwili zginął w 1909 roku na skutek bójk, która miała miejsce w jednej z gospód. Zob. L. Marcou, *Życie prywatne Stalina*, s. 14.

⁷⁹ Natomiast S.S. Montefiore napisał, że Beso Dżugaszwili zginął w 1910 roku, co ciekawe Montefiore i Marcou są zgodni co do przyczyny śmierci. Zob. S.S. Montefiore, *Stalin. Dwór czerwonego cara*, przekł. M. Antosiewicz, Warszawa 2015, s. 25.

Rosyjska koncepcja wojny informacyjnej

Streszczenie: Tekst przedstawia problem rosyjskiej wojny informacyjnej wymierzonej w Zachód. Pokazuje zastosowania koncepcji nowej wojny światowej, która jest prowadzona z użyciem takich broni, jak: manipulacja, dezinformacja, propaganda i cyberataki. W artykule zwrócono szczególną uwagę na ideologiczne podstawy strategii w ramach rosyjskiej wirtualnej wojny, rozumianej jako jedno z wcieleń zrewidowanej i zaktualizowanej geopolityki Kremla.

Summary: The text presents the problem of the Russian information war, aimed at the West. It shows the applications of the New World War theory, which takes place with the use of weapons such as: manipulation, disinformation, propaganda and cyber-attacks. The article draws attention to the ideological basis of the strategy within the Russian *Virtual War*, understood as one of the incarnations of the revised Kremlin geopolitics.

Słowa kluczowe: rosyjska koncepcja wojny, walka informacyjna, konflikt w regionie Kaukazu, wojna wirtualna.

Keywords: Russian theory of war, information fight, conflict with the Caucasus region, *Virtual War*.

Wdobie błyskawicznego rozwoju społeczeństwa informacyjnego i technologii informacyjnej (IT), nie dziwi ekspansja władzy w tę wciąż poszerzającą się przestrzeń wirtualną, w celu przejęcia kontroli nad procesem kształtowania poglądów oraz wpływania na wychowanie społecliwych obywateli. W ślad za tym podążają ogromne wysiłki propagandowe i militarne, by opanować i ukierunkować tak zapatrywania, przekonania czy opinie, jak i nastroje (emocje) społeczne.¹ Wszystkim państwom, w tym Rosji, zależy na zdominowaniu w wymiarze wirtualnym nie tylko polityki wewnętrznej, w tym oddziaływania na własne społeczeństwo, ale także zyskania przewagi nad innymi krajami i zmanipulowania poglądów innych narodów.

Rosja, jako spadkobierca radzieckiego systemu propagandy, ma w tej dziedzinie nie tylko dobre przygotowanie mentalne czy kadrowe, doskonale doświadczenie i sukcesy, ale także historycznie i politycznie uzasadnione motywy, które wydają się górować, zwłaszcza dzięki swej spójności i klarowności, nad przesłankami i koncepcjami walki ideologicznej pozostałych potęg światowych. Najlepiej można zbadać ten problem na przykładzie działań prowadzonych przez Rosję w regionie Kaukazu, uznawanym za miejsce strategiczne i poligon wojny nowego typu. Przyj-

rzenie się walce propagandowej prowadzonej w okresie sporu o Górny Karabach (od 1988 r.) czy działań wojennych w Czeczenii (od 1994 r.), Gruzji (1991-1993, 2008 r.)² albo podczas ostatniego konfliktu pomiędzy Armenią a Azerbejdżanem w 2016 r., to studium mniej lub bardziej ukrytych zastosowań wojny określanej dawniej mianem psychologicznej. Konflikty kaukaskie mają wszak swoje źródło w polityce narodowościowej prowadzonej przez władze byłego ZSRR. Polegała ona na tłumieniu aspiracji narodowych poszczególnych nacji, wyznaczaniu granic części składowych federacji bez uwzględnienia kryterium etnicznego, a także na deportacjach.

Badając zagadnienie rosyjskiej wojny informacyjnej (*Russian Information Warfare*), prowadzonej w regionie zakaukaskim, należy zwrócić uwagę na mocno uzasadnioną przesłankę, że tak naprawdę jej ostrze wymierzone jest w Zachód.³ Tyleż frapującym, co odpowiedzialnym zadaniem wydaje się ukazanie podstawowych implikacji i testowanych w państwach Kaukazu Południowego aplikacji teorii nowej wojny światowej, która toczy się bez samolotów, czołgów, bomb czy karabinów, ale z użyciem innej, często potężnej i groźnej broni takiej, jak: manipulacja, dezinformacja, propaganda i cyberataki. Dla nikogo nie jest już tajemnicą, że konfrontacja wielkich mocarstw przeniosła się z realnej czasoprzestrzeni do wymiaru wirtualnego.⁴ Dążąc do wyjaśnienia istoty zjawiska, trzeba wyeksponować ideologiczne założenia strategii w ramach rosyjskiej *Virtual War*, pojmowanej jako jedno z wcieleń znowelizowanej geopolityki Kremla.

Rosyjskie plany i działania związane z prowadzeniem wojny informacyjnej pozostawały przez jakiś czas tajemnicą poliszynela. W lutym 2017 roku minister obrony narodowej Siergiej Szojgu na posiedzeniu Dumy Państwowej oficjalnie potwierdził, że w Rosji utworzono specjalne oddziały wojska przeznaczone do „operacji informacyjnych”⁵ Obecnie wiele wyzwań zostało przeniesionych do cyberprzestrzeni i siłą rzeczy walka informacyjna stała się częścią ogólnej konfrontacji. Wychodząc z takiego założenia, Rosja już dawno podjęła wysiłek zmierzający do uformowania struktur, które zajmą się takimi działaniami, co szczególnie wyraźnie uwydatniło się, zwłaszcza w ostatnich latach, w Zakaukazji.

² O rosyjskich koncepcjach wojny informacyjnej w kontekście działań zbrojnych w Gruzji zob. T. L. Thomas, *Russian Information Warfare Theory: the Consequences of August 2008*, [w:] S. J. Blank, R. Weitz, *The Russian Military Today and Tomorrow*, Strategic Studies Institute of the USA Army War College, Carlisle 2010, s. 265-299.

³ Podobną interpretację wojny rosyjsko-ukraińskiej można znaleźć w: J. Darczewska, *Wojna informacyjna Rosji z Zachodem. Nowe wyzwanie?*, *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego*, wydanie specjalne 2015, str. 59.

⁴ R. Brzeski, Wielka mobilizacja do globalnej wojny w cyberprzestrzeni, [w:] <http://niepoprawni.pl/blog/rafal-brzeski/wielka-mobilizacja-do-globalnej-wojny-w-cyberprzestrzeni>, 01.05.2017.

⁵ Szojgu: Rosja ma już wojska do operacji informacyjnych, [w:] Portal Polskiej Agencji Prasowej, 22.02.2017.

W złożonej i skomplikowanej historii Rosji motyw dominacji nad innymi narodami, żeby nie powiedzieć: nad światem, pojawia się nader często w przeróżnych odsłonach, połączonych jedną wyraźniejszą przędzą. Idea panowania w gruncie rzeczy ma zawsze to samo oblicze, bardziej lub mniej zamaskowane oblicze przemocy, jeśli nie fizycznej, to psychologicznej, a więc ideologicznej i informacyjnej. W tym wydaniu władza nie przypomina sposobu zarządzania jakimś terytorium ani zawiadywania i organizowania działań mniejszych lub większych grup ludzi, lecz formę opresji w każdym z możliwych wymiarów, także w duchowym: intelektualnym i emocjonalnym. Czy to w dziedzinie filozofii, czy w myśli społecznej, czy w wymiarze polityki, gospodarki czy w kulturze rosyjskiej, czy wreszcie w wymiarze wirtualnym – mit władzy nacechowany jest dużą dozą siły. Ale przy tym chodzi też o zapanowanie nad umysłami, zwłaszcza wrogów. Władza skojarzona została ze zdolnością do kierowania opiniami, emocjami i zapatrywaniami jednostek, całego narodu, a nawet wielu nacji w obrębie imperium lub nawet obcych narodów, wbrew ich interesom i woli. Dla niewielu jest bardziej oczywiste niż dla Rosjan, iż najistotniejszy atrybut władzy należy upatrywać właśnie w potędze. Jeszcze nie tak dawno chodziło głównie o przewagę militarną, a teraz bardziej o przywództwo w sferze psychologicznej, w wymiarze ideologicznym i emocjonalnym całych społeczeństw.

Wielkie aspiracje do panowania nad innymi narodami – a najlepiej nad całym światem – zrodziły się prawdopodobnie w czasach Państwa Moskiewskiego, gdy do głosu doszła idea Moskwy jako Trzeciego Rzymu. Po upadku Cesarstwa Bizantyjskiego, określanego mianem Drugiego Rzymu, największego na świecie państwa prawosławnego, w narodzie obudziła się świadomość, że Państwo Moskiewskie⁶ pozostało jedynym państwem prawosławnym i następcą II Rzymu. Wtedy właśnie uczonego starzec Filoteusz (1450/65-1525/42), ihumen monasteru Chrystusa Zbawiciela i św. Eleazara [Eufrozyna] oraz cerkwi Trzech Świętych Hierarchów w Pskowie, sformułował tezę o Moskwie jako Trzecim Rzymie.⁷ W tej koncepcji zawarte jest wyobrażenie misji władcy, jako cara Rusi i wszystkich narodów chrześcijańskich, jego wyjątkowej roli jako wybrańca Boga i przeznaczenia cara oraz Rusi. Tam też znajduje się zacytowany ambicji do prymatu, zwłaszcza duchowego, moralnego nad całym światem, w tym także imperatyw do przeciwstawiania się Zachodowi.

W XVII wieku, gdy archetyp Trzeciego Rzymu przeobraził się w zacytowany słowianofilstwa, ambicje te zostały wyposażone w kolejne uzasadnienia teoretyczne,

⁶ Por. K. Chojnicka, *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2008, s. 259-275. Por. D. Romanowski, *Trzeci Rzym. Rozwój rosyjskiej idei imperialnej*, Kraków 2013, s. 18-21.

⁷ Por. A. de Lazari, *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Katowice 1995; L. Suchanek, *Spadkobiercy idei Trzeciego Rzymu*, [w:] www.nowepanstwo.pl/03_2003_miesiecznik/03_2003_rozmowa.html (dostęp 27.11.2012). Por. N. Zernov, *Moscow, the third Rome*, London 1937.

a panowanie cara, dzięki przeróżnym zabiegom propagandowym, postrzegano jako mające w bliskiej przyszłości rozciągnąć się na wszystkie państwa słowiańskie. Prekursorem takiego ujęcia ideologii imperialnej i geopolityki był Atanazy Ordin-Naszczołkin (1605-1680), sprawujący urząd ministra spraw zagranicznych Rosji. Snuł plany zbudowania wspólnego państwa słowiańskiego w oparciu o ruską kulturę i stworzony specjalnie do realizacji tego pomysłu jeden język.⁸ Kontynuatorami tej koncepcji byli Michaił Szczerbatow (1733-1790) oraz Andriej Kajsarow (1782-1813), którzy zapewnili podtrzymanie jej i zapośredniczenie, przyczyniając się do późniejszego rozkwitu słowianofilstwa w XIX wieku.

Gdy w 1721 r. car Piotr I Wielki zaczął tytułować się cesarzem-imperatorem Rosji, wyszło na jaw, że nowa koncepcja władzy (także w sferze kulturowej, duchowej, moralnej, religijnej) stała się uzasadnieniem ekspansywnej i agresywnej polityki wobec narodów ościennych. Już wtedy znaczącą rolę odgrywała propaganda tworzona w ośrodku władzy oraz wśród elit społeczeństwa. W ekspansji terytorialnej oraz w podporządkowaniu nowych ludów realizował się model imperium o tendencjach absolutystycznych; obok siły i dyplomacji, wywiad, kłamstwo i dezinformacja stały się atrybutami niezbędnymi do wcielania w życie planu budowy mocarstwa. Kontynuatorami tej geopolityki byli sukcesorzy cesarza, spośród których wyróżniały się Elżbieta Piotrowna i Katarzyna II. Zwłaszcza Katarzyna potrzebowała agitacji uzasadniającej ambitną i agresywną politykę podbojów terytorialnych, m.in. w regionie Kaukazu. Już wtedy wykorzystywano konflikty religijne i etniczne tego obszaru do realizacji celów cesarstwa, a idee zaprowadzania pokoju i cywilizacji stały się stałymi składnikami propagandy. Okres wojen napoleońskich przyniósł zapotrzebowanie na nowe urzeczywistnienie idei imperium jako niepokonanego państwa, rozciągającego się na rozległych obszarach Europy i Azji. Nie byłoby to możliwe bez jasnej ideologii głoszonej przez otoczenie i urzędników cara. Najpierw służyć miała ona odparciu silnej propagandy Napoleona, szerzącego modne hasła braterstwa i równości, a potem jej celem stało się przekonanie opinii publicznej o niezwykłym i naturalnym prawie Rosji do panowania nad rozległymi przestrzeniami oraz licznymi narodami.

Ideologia i propaganda na usługach władzy imperialnej nie przestają obrastać znaczeniami. W konsekwencji konotacje te, mające charakter historiozoficzny i historiograficzny, odwołują się do zespołu wielu idei sformułowanych przynajmniej od początku XIX w. na gruncie literatury, etnografii, geografii, ekonomiki, historii czy kultury. Ich naturalnym zapleczem teoretycznym były dyskusje toczące się w Rosji, zwłaszcza wśród inteligencji, choćby w słynnym sporze słowianofilów i okcydentalistów. Słowianofilstwo A. Chomiakowa, I. Kiriejewskiego, Aksakowów, J. Samarina i in. skojarzyło ideę Trzeciego Rzymu oraz koncepcję Wielkiej Rosji na stałe z przekonaniem o wyższości i niezwykłej roli dziejowej swej ojczyzny. Nawet F. Dostojew-

⁸ O swym projekcie pisał w liście do cara Alekseja Michajłowicza.

ski nie zawahał się zająć stanowiska w tej sprawie. W takiej perspektywie widzieli też funkcję władzy i imperium. Wielki impuls dla przyspieszenia rozwoju nowoczesnej myśli geopolitycznej w Rosji wyszedł z Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, założonego w 1845 r. W jego szeregach znajdowali się przedstawiciele nauki, a także wojskowi, którzy wyróżniali się w budowaniu planów geopolitycznych Rosji. Wśród wojskowych na uwagę zasługują Dymitr Milutin (1816-1912) i Andriej Sniesariew (1865-1937). Zajmując się geografią wojenną, przygotowali zręby współczesnej strategii rosyjskiej i geopolityki. Z nazwisk cywilów zajmujących się badaniem geopolityki należy wymienić Wienamina Siemionowa Tien-Szańskiego (1870-1942) i Władimira Łamańskiego (1833-1914), którzy w swych pracach wyłożyli propozycję nowego modelu geopolitycznego świata.⁹

Plany i ambicje imperialne carów w XIX w. zostały zaakceptowane i ugruntowane w świadomości społecznej z całym dobrodziejstwem. Panslawizm i potem euroazjatyzm podbijał nienasycone żądze władzy coraz bardziej łakomej na kolejne zdobycze, coraz bardziej łasej na podporządkowanie sobie kolejnych narodów. Zmodyfikowana doktryna imperialna legła u podstaw geopolityki. Panslawiści marzyli już nie tylko o Wielkiej Rosji, ale o utworzeniu pod jej zwierzchnictwem Imperium Słowiańskiego. Podczas gdy ideologia słowianofilów miała charakter głównie filozoficzny, to panslawizm przybrał formę myśli politycznej. W określonych okolicznościach i uwarunkowaniach historycznych (wojny z Turcją i sytuacja słowiańskich narodów na Bałkanach) stał się on teorią geopolityczną, cieszącą się nie tylko uznaniem caratu, Cerkwi, elit, ale także szerokich warstw społeczeństwa rosyjskiego. W ten sposób idea potężnej Rosji przepoczwarzyła się po raz kolejny, zyskując nowy wymiar i szersze znaczenie. Władza imperatora miała zostać rozciągnięta na cały świat słowiański i chrześcijański, m.in. dzięki upowszechnianiu podbudowy ideologicznej.

Jeszcze w XIX w. misjonizmem rosyjskim i wtopioną weń ideą władzy imperialnej rozumianej też jako przewodnictwo w sferze ideowej zainteresowali się socjaliści i komuniści, wykorzystując na własny użytek i przerabiając na swoją modłę. Posłannictwo imperium Rosji upatrywali w podboju ideologicznym świata w celu zaprowadzenia w świecie nowego, sprawiedliwszego porządku społecznego, politycznego, gospodarczego i kulturowego. Chodziło przy tym o zdobycie władzy nad światem w sensie politycznym, ale także w wymiarze kulturowym i duchowym. Zwycięstwo rewolucji i powstanie Związku Sowieckiego uprawdopodobniły spełnienie planów, polegających na rozlaniu komunizmu po całej Europie. Z tym że miejsce prawosławia zajęła niepodzielnie panująca doktryna komunistyczna. Powstał nawet pomysł połączenia idei Trzeciego Rzymu z Trzecią Międzynarodów-

⁹ Zob. L. Sykuliski, *Jak zdobyć przewagę nad mocarstwami morskimi? Dylemat początków rosyjskiej geopolityki*, [w:] <http://geopolityka.net/jak-zdobyc-przewage-nad-mocarstwami-morskimi-dylemat-poczatkow-rosyjskiej-geopolityki> (dostęp 12.10.2015 r.)

ka.¹⁰ Bolszewicy po przeniesieniu stolicy do Moskwy chętnie widzieliby to miasto najważniejszym ośrodkiem nie tylko Związku Radzieckiego, lecz całego świata opanowanego przez ruch komunistyczny. W ten sposób idea Moskwy – Trzeciego Rzymu objawiła się jako program rewolucyjnego podboju i opanowania wszystkich krajów. Aparatczycy od początku doceniali rolę skutecznej walki ideowej i opanowali po mistrzowsku techniki manipulacji, dezinformacji i propagandy. Po zwycięstwie nad faszyzmem w II wojnie światowej i po konferencji poczdamskiej zamiar ten częściowo został zrealizowany (jako ład jałtański). Utworzenie bloku wschodniego z socjalistycznymi państwami zależnymi (RWPG, Układ Warszawski), w którym dominacja Moskwy była oczywista i przez nikogo nie kwestionowana, wydaje się spełnieniem snów o imperium światowym. Moskwa stała się, rzecz jasna, stolicą tego czerwonego mocarstwa, które chciało przewodzić całemu światu komunistycznemu. Propaganda i wojna psychologiczna stały się doskonałymi narzędziami zarówno wojskowych jednostek wywiadowczych, służb specjalnych, jak i urzędników ministerstwa spraw wewnętrznych czy zagranicznych, a także niższego szczebla.

Rosyjski marksizm, podporządkowujący świat jednemu ośrodkowi w Moskwie, komunizm z dyktaturą proletariatu, rewolucja z tendencją do rozlania się po całej Europie, terror bolszewizmu i Związek Radziecki z apetytem na władzę nad całym światem – rozbuchały mocarstwową politykę w dążeniu do opanowania innych narodów i cywilizacji. Wraz z tą imperialną ideologią rozwijało się skuteczne narzędzie: propaganda, która później przeobraziła się w teorię wojny informacyjnej. „Wywodzi się [ona] bezpośrednio z teorii *specpropagandy*, którą jako przedmiot zaczęto wyklądać w 1942 roku w Wojskowym Instytucie Języków Obcych. [...] Dawny Instytut jest obecnie Wydziałem Informacji Wojskowej i Języków Obcych Wojskowego Instytutu Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej i kształci specjalistów w zakresie ‘organizacji zagranicznej informacji i komunikacji wojskowej’, ‘analizy informacji’ i ‘monitoringu i opracowania informacji wojskowej.’”¹¹

Wielkomocarstwowość i misjonizm to dwa najważniejsze składniki ideologicznego „koktajlu”, używając słów Andrzeja de Lazari, który powtórzył recepturę za protojerejem Ioannem Swiridowem.¹² W Rosji w XX wieku i współcześnie ta doktryna znajduje wielu zwolenników. Przykładem jest nieżyjący metropolita petersburski (1990-1995) Ioann (Iwan Matwiejewicz Snyczew, 1927-1995), jego uczniowie i osoby skupione wokół “Związku Bractw Prawosławnych”. W jednym szeregu ludzi zafascynowanych rosyjskim modelem silnego imperium można

¹⁰ Zwolennikami tego poglądu byli m.in. Razumnik Wsiljewicz Iwanow i Mikołaj Trubieckoj.

¹¹ J. Darczewska, *Anatomia rosyjskiej wojny informacyjnej. Operacja krymska – studium przypadku*, „Punkt Widzenia” maj 2014, nr 42, s. 9.

¹² Zob. A. de Lazari, *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Katowice 1995, s. 6. Пор. И. Свиридов, *Церковное сознание и околоцерковная политика*, “Русская мысль” 1994, nr 4032, s. 16–17.

ustawić uczonych i pisarzy (matematyk Igor Szafariewicz, pisarz Aleksandr Zinowiew, pisarz Eduard Limonow) oraz dziennikarzy czy polityków z lewej i prawej strony sceny politycznej (lewa: Ziuganow, Stierligow; prawa: Barkaszow, Łysienko, Żyrinowski), dbających o mocną podstawę ideologiczną prowadzonej propagandy. Wojna na idee i na skuteczne opowieści o rzeczywistości w ich mniemaniu jest nierzadko ważniejsza od walki militarnej.

W nie tak odległych czasach «Pieriestrojki» geopolityka nowego imperium ewoluowała wspólnie z konceptem Trzeciego Rzymu, który przybrał postać projektu Wielkiej Europy. Gorącym zwolennikiem wcielenia w życie tej idei był Michaił Gorbaczow, jako inicjator i orędownik «wspólnego europejskiego domu»¹³, oraz Aleksander N. Jakowlew, jego doradca w sprawach programowych. Była to lansowana pod koniec lat 80. linia polityki zagranicznej Związku Radzieckiego, zakreślona na potrzeby nowej sytuacji powstałej po zakończeniu zimnej wojny. Można było ją napotkać jako częsty motyw w przemówieniach I Sekretarza KC KPZR. Chodziło o zastąpienie wcześniejszej rywalizacji współpracą militarną pomiędzy Układem Warszawskim a NATO oraz gospodarczą i kulturalną pomiędzy RWPG a Wspólnotami Europejskimi. Bezpieczeństwo i inne wspólne wartości miały stać się polem do wspólnych inicjatyw, projektów i współdziałania. Ale zniekształcona wówczas idea Trzeciego Rzymu znalazła swe odbicie w degrengoladzie samej władzy. Rzeczywista władza w wydaniu Gorbaczowa była postrzegana jako słaba i zwyrodniała. Przekaz ideowy zwolenników «Pieriestrojki» okazał się mizerny i mało skuteczny. Rozpad ZSRR pociągnął za sobą kolejną modyfikację idei Wielkiej Rosji. Towarzysząca rozpadowi atmosfera, niepokój i dyskusja na temat nowej rzeczywistości i przyszłości sprzyjały fermentowi ideologicznemu oraz odświeżeniu haseł euroazjatyizmu i idei Wielkiej Rosji. Za pośrednika i kontynuatora tej ideologii można uznać Lwa Gumilowa.¹⁴

W nowych okolicznościach, na początku lat 90. XX w. geopolityka i idea Trzeciego Rzymu oraz walka ideologiczna, odzyskując religijny charakter, wróciły w starej odsłonie. Odżyły w kręgach związanych z gazetą «Dien» [potem «Zawtra»] i redakcją «Russkij Wiestnik» oraz wśród części duchowieństwa.¹⁵ Równoległe, drugim nurtem projekt «wspólnego europejskiego domu» – po objęciu władzy przez Borysa Jelcyna – przedzierzgnął się w koncepcję Wielkiej Europy (ros. *Большая Европа*).

¹³ M. Menkiszak, *Putinowska wizja [dez]integracji europejskiej*, Warszawa 2013, s. 8.

¹⁴ Zob. M. Zuber, *Wpływ koncepcji eurazjatyizmu na pisarstwo historyczne Lwa Gumilowa*, e-bookowo.pl, 2008. Por. A. Janicki, *Lew Nikolajewicz Gumilow (1912–1992) jako historyk cywilizacji rosyjskiej*, Łódź 2011.

¹⁵ Archimandryta Konstanty w 1992 r. w artykule *Moskwa – III Rzym* pisał: “Na początku tego stulecia ze świadomości narodu rosyjskiego uleciała myśl, że nasza Ojczyzna nie jest Wielką Rosją, lecz przyobleczoną w narodowo-państwową potęgę Świętą Rusią, której Opatrzność Boska powierzyła niezwykle ważną służbę: być ostatnią ostoją wszechświatowego Prawosławia, Poskromicielem światowego zła. Stąd nadanie Moskwie tytułu Trzeciego Rzymu...” “Russkij wiestnik”, Moskwa, (nr 12, 18–25 marca 1992 r.)

Gdy najpierw w roku 1994 Rosja zawarła porozumienie z Unią Europejską, potem w 1996 została członkiem Rady Europy, a następnie w 1997 podpisała umowę o współpracy z NATO – zaistniały warunki sprzyjające realizacji idei Wielkiej Europy jako alternatywy dla poprzedniego bipolarnego układu. Nowa architektura rzeczywistości postsowieckiej zakładała budowę geopolityki, która zamiast dominacji Stanów Zjednoczonych, jako jedyne go wówczas mocarstwa, wprowadzałaby równowagę na arenie międzynarodowej, pozwalającą na odzyskanie utraconej pozycji Rosji. Walka informacyjna przybrała na sile, ale w formie zawoalowanej. Koncepcja Wielkiej Europy znalazła swój wyraz w przemówieniu Borysa Jelcyna wygłoszonym podczas szczytu Rady Europy w 1997 roku.

„Jesteśmy gotowi, by wspólnie budować nową, Wielką Europę bez linii podziałów – Europę, w której żadne z państw nie będzie narzucać innym swojej woli. Europę, gdzie duże i małe kraje są równoprawnymi partnerami, zjednoczonymi wspólnymi zasadami demokratycznymi. Ta Wielka Europa może dziś stać się potężną wspólnotą państw, z potencjałem której nie mógłby się równać żaden z regionów świata, zdolną zapewnić sobie bezpieczeństwo. Opierać się ona będzie na zróżnicowanej kulturalnej, narodowej i historycznej spuściźnie wszystkich narodów europejskich. Droga ku Wielkiej Europie będzie długa i nieprosta. Ale iść nią jest w interesie samych Europejczyków.”¹⁶

W tych słowach pobrzmiewa echo programów okcydentalistów oraz tych pokojowo wobec Zachodu nastawionych panslawistów i euroazjatów, a także marzących o synergii, przedstawicieli rosyjskiego odrodzenia filozoficzno-religijnego. Imperialistyczne ambicje i dążenia do przewodzenia innymi narodami zostały zasłonięte przez ireniczne, lecz zarazem idealistyczne, wręcz utopijne hasła. Upowszechnianie tych idei stało się elementem rosyjskiej ekspansji nie tylko politycznej, ale przede wszystkim w wymiarze duchowym, psychologicznym, poprzez wpływanie na nastroje i opinię społeczną, w sferze kultury i w mass mediach.

Ale w manipulowaniu przekonaniach obywateli własnej i innych nacji obecne były nie tylko pokojowe hasła. Już na początku lat 90. XX wieku Centrum Kurginiana opracowało dla Moskwy strategię podporządkowania odrywających się od Rosji republik, któremu towarzyszyć miała kampania propagandowa, promująca tezę, że należy stanąć w obronie rzekomo łamanych tam praw obywateli rosyjskich. Plan wyglądał następująco: „Do władzy w Rosji dochodzi autorytarny rząd, który natychmiast zaczyna zastraszać małe byłe republiki radzieckie pod pretekstem obrony praw Rosjan, porzucanych po państwach WNP. W ciągu pół do dwóch miesięcy napięcie stale rośnie, a następnie 18 rosyjskich dywizji, wspieranych przez 6 białoruskich, uderza wzdłuż granicy polsko-litewskiej.”¹⁷ Podobny scena-

¹⁶ Fragm. przemówienia Borysa Jelcyna wygłoszonego w Strasburgu 10 października 1997 r. Cyt. za: „Diplomatyczny Wiestnik” 1997, nr 11.

¹⁷ A. L. Nowikow, *Bizantyjska alternatywa*, „Wiek i Mir” 1994, t. 5-6.

riusz był realizowany we wszystkich konfliktach w byłych republikach Związku Radzieckiego, w tym przede wszystkim na Kaukazie. Dla przykładu w Czeczenii wojna informacyjna oparta na idei zachowania porządku konstytucyjnego Federacji Rosyjskiej i solidarności etnicznej, doprowadziła do ustabilizowania sytuacji w tym kraju przy pomocy samych Czeczenów, będących ofiarami intoksykacji ideologicznej Rosji.¹⁸

Po przejściu władzy przez Władimira Putina idea Wielkiej Europy została ponownie wpisana w program nowego przywódcy, ale w zmienionej, przewartościowanej formule. Dotychczasowa koncepcja współpracy z wszystkimi, nawet z małymi państwami, jako równorzędnymi partnerami, została zastąpiona przez uprzywilejowane pozycje Rosji i najsilniejszych państw Unii Europejskiej, z Niemcami na czele. Zdaniem Putina problemy demograficzne oraz konieczność przeciwstawienia się naporowi islamu powinny stać się przedmiotem uzgodnionej polityki i działań w ramach porozumienia Rosji z Europą Zachodnią, ponieważ stanowią ich wspólne żywotne interesy. Jednakże najwyraźniej idea rosyjska została sformułowana przez Putina w manifestie „Rosja na przełomie tysiącleci”. Putin zaczął realizować w praktyce politycznej ideę odbudowania rosyjskiej hegemonii.

Oczywiście, najbardziej reprezentatywny dla odradzającego się mocarstwa model zarządzania informacją kreuje sam ośrodek władzy, czyli Kreml. Krąg doradców partii rządzącej i prezydenta z najistotniejszych przędzy ideologii silnego imperium tka pełną sprzeczności, ale efektywną politykę wewnętrzną opartą na przemocy oraz zewnętrzna – na sile militarnej i podbojach terytorialnych, a także na przewadze w świecie wirtualnym. Wszystko to ukraszone jest radykalną polityką informacyjną, sprowadzającą się w dużej mierze do upowszechniania kontrolowanych przekazów propagandowych, którą można by śmiało nazwać imaginistyką. Pozostaje ona w zgodzie z podstawowymi założeniami *public relations*. Politycy, tacy jak Dugin i np. „słodka parka”, czyli „prawosławny stalinista imperialista” Aleksandr Prochanow¹⁹ i pułkownik służb specjalnych Igor Girkin-Strielkow,²⁰ bez większych zahamowań głoszą jawnie swe nacjonalistyczne, szowinistyczne, pełne brutalności i agresji poglądy polityczne. Nierzadko przy tym wyświadczają – używając słów Wacława Radziwinowicza z Gazety Wyborczej – niedźwiedzią przysługę Putinowi, a nawet – jak to z kolei ujęła wybitna moskiewska politolog, Lilia Szewcowa – „ściągają majtki” z gospodarza Kremla. Mit silnej

¹⁸ J. Darczewska, op. cit., s. 20.

¹⁹ Aleksander Prochanow (1938) – rosyjski Indiana Jones, komandor, pisarz, dziennikarz i kolekcjoner motyli był korespondentem wojennym w Mozambiku, Kampuczy, Afganistanie, Nikaragui, Czeczenii, Przydniestrze, członek Związku Pisarzy Federacji Rosyjskiej.

²⁰ W. Radziwinowicz, *Jak prawosławny stalinista imperialista „ściągnął majtki” Putinowi i przyniósł wojnę na Ukrainę*, „Gazeta Wyborcza”, 21.11.2014 r. Cały tekst: http://wyborcza.pl/1,75477,17005206,Jak_prawoslawny_stalinista_imperialista__sciagnal.html#ixzz3o9MGdBsk (dostęp 12.09.2015 r.)

władzy oraz potęgi państwa tworzyli i rozwijali też inni doradcy Putina tacy, jak: Aleksandr Niekrasow, dziennikarz, były korespondent TASS, Siergiej Ławrow, szef MSZ, Aleksandr Bortnikow, szef Federalnej Służby Bezpieczeństwa, Siergiej Głazjew, doradca ds. integracji gospodarczej czy Władisław Surkow²¹, doradca m.in. ds. PR (=socjotechniki). Geopolitykę popularyzują, a także prowadzą z wielkim zaangażowaniem wojnę informacyjną liderzy opinii, zwani *polittechnologami*, wśród których wyróżnia się aktywnością, obok Dugina, Igor Panarin, członek rzeczywisty Akademii Nauk Wojskowych Federacji Rosyjskiej.

Na ideowe fundamenty współczesnej rosyjskiej teorii wojny informacyjnej wywarł z pewnością wielki wpływ Aleksandr Dugin ze swoją „Czwartą Teorią Polityczną”, który nie tylko zaadaptował koncepcję wojen sieciowych, ale sprawnie skompilował ją ze stworzoną przez Antonio Gramsciego (1891-1937) koncepcją władzy kulturowej. „Koncepcja ta zakłada, iż zdobycie władzy politycznej (w dowolnej skali – regionu, kraju czy kontynentu), powinno być poprzedzone narzuceniem swojej kultury, stylu myślenia, systemu wartości. Dopiero taka kolejność: władza kulturowa – władza polityczna, warunkuje sprawne narzucenie, a następnie utrzymanie władzy politycznej.”²² Tylko Rosja, jako depozytariuszka prawdziwych wartości, jest mocarstwem zdolnym przeciwstawić się zdegenerowanemu przez liberalizm i wybujały indywidualizm Zachodowi. Do realizacji celów geopolitycznych Rosji, zdaniem Dugina, niezbędne jest zbudowanie w ramach systemu sojuszy trzech osi, z których jedną będzie oś południowa Moskwa-Teheran. Służyć ma umocnieniu pozycji strategicznej kontynentalnego imperium rosyjskiego w regionie Morza Czarnego i Kaspijskiego bogatego w złoża ropy naftowej, a także zapewnić kontrolowanie Bliskiego Wschodu.²³ Na obszarze Kaukazu Północnego i Południowego kluczową rolę odgrywają szlaki komunikacyjne wschód-zachód, północ-południe, zwłaszcza w dziedzinie przesyłu gazu ziemnego i ropy naftowej oraz dostępu do złóż. Silna obecność Rosji w tej strefie i utrzymanie kontroli oraz wpływów gwarantuje jej utrwalenie statusu światowego mocarstwa. Znamienne wydaje się twierdzenie Zbigniew Brzezińskiego, że daleko idąca kontrola Rosji nad Zakaukaziem poważnie zagroziłaby suwerenności państw Azji Środkowej.²⁴

Aplikacją konkretnych form strategii zawartych w teorii wojny informacyjnej zajmują się m.in. postępowi wyżsi oficerowie, w tym tak wpływowi, jak generał Leonid Iwaszow, rektor Akademii Problemów Geopolitycznych. Według niego

²¹ W. Surkow (ur. 1964) – rosyjski polityk i biznesmen. Twórca pojęcia suwerenna demokracja i inicjator powołania proputinowskiej młodzieżówki *Idący Razem*, przekształconej później w organizację *Nasi*. Syn Rosjanki i Czeczena.

²² L. Sykulski, *Koncepcja Radykalnego Podmiotu i czwarta teoria polityczna Aleksandra Dugina*, „Przegląd Geopolityczny” 2014, t. 8, s. 237.

²³ P. Eberhardt, *Koncepcje geopolityczne Aleksandra Dugina*, „Przegląd Geograficzny” 2010, nr 2 (82), s. 225.

²⁴ Z. Brzeziński, *Wielka szachownica. Główne cele polityki amerykańskiej*, Warszawa 1998, s. 57.

należy zwiększyć obecność Rosji w przestrzeni wirtualnej, zapewniając tam przewagę nad innymi mocarstwami. Dlatego działalnością w sieci muszą się zajmować profesjonaliści, którzy mają odpowiednie umiejętności i metody, by „dotrzeć z przekazem do kierownictwa poszczególnych państw na świecie, do ich establishmentów, a zwłaszcza jak zanieść naszą prawdę do mas”.²⁵ Z pewnością nadają się do tego absolwenci Akademii. Zdaniem Iwaszowa do prowadzenia wojny informacyjnej nie tyle są predestynowani wojskowi, co „doświadczeni analitycy oraz wybitni przedstawiciele środowiska dziennikarskiego”.²⁶ Wypowiedź rektora rzuca ciekawe światło na cywilne media rosyjskie. Od dawna wiadomo przecież, że w takiej perspektywie należy widzieć i w takim duchu czytać komentarze, opinie i teksty zamieszczane w rosyjskiej prasie, na portalach internetowych, na forach społecznościowych oraz w radiu i telewizji. Zastosowania walki informacyjnej można było zaobserwować podczas wszystkich konfliktów w regionie Kaukazu, w tym Zakaukazia, w ostatnich dekadach w sposób bardzo wyrazisty.

W przeważającej mierze wiodące środki masowego przekazu są własnością państwa. Koncern medialny Wszechrosyjska Państwowa Kompania Telewizyjna i Radiowa posiada 5 stacji telewizyjnych, 2 kanały międzynarodowe, 5 stacji radiowych i 80 regionalnych kanałów telewizyjnych oraz radiowych, zaś dwa z sześciu najczęściej oglądanych, ogólnokrajowych kanałów telewizyjnych (TNT i NTV) należą do Gazpromu, spółki akcyjnej, w której największy udział posiada państwo (38,3%). Podobnie ma się rzecz z rosyjskimi agencjami prasowymi. Władze nie szczędzą też środków na finansowanie propagandy w Internecie. Spore sumy przeznaczają na wspieranie portali informacyjnych, inwestują w aktywnych członków portali społecznościowych, przekupują blogerów i przeciągają na swą stronę licznych autorów filmików na YouTube itp. Media pozostają więc pod przemożnym wpływem rządu. „W pierwszym kwartale bieżącego roku rosyjskie media państwowe otrzymały 122 mld rubli (równowartość 7,3 mld złotych) w postaci różnego rodzaju dotacji z budżetu państwa. Poinformował o tym Komitet inicjatyw społecznych, na czele którego stoi były minister finansów Rosji Aleksiej Kudrin. Na udzielenie dodatkowego wsparcia mediów rządowych Kreml zdecydował kilka miesięcy przed wyborami prezydenckimi, które odbyły się 18 marca.”²⁷ Nie dziwi zatem, że dziennikarze czy aktywiści internetowi pozostający na utrzymaniu państwa starają się lansować tezy i opinie ośrodka władzy, stając się propagatorami albo zakładnikami wojny informacyjnej.

²⁵ Cyt. za: R. Brzeski, *Wielka mobilizacja do globalnej wojny w cyberprzestrzeni*, [w:] <http://niepoprawni.pl/blog/rafal-brzeski/wielka-mobilizacja-do-globalnej-wojny-w-cyberprzestrzeni>, 01.05.2017 r. (dostęp: 12.03.2018).

²⁶ Tamże.

²⁷ R. Soszyn, *Rosja: miliardy na propagandę*, „Rzeczpospolita” 07.04.2018, [w:] <http://www.rp.pl/Polityka/304079973-Rosja-miliardy-na-propagande.html> (dostęp: 20.04.2018).

Dzięki temu geopolityka lansowana na Kremlu przekłada się na teksty i inne materiały umieszczane w rosyjskich mediach, a siła propagandy rośnie coraz szybciej. Można to łatwo zauważyć, analizując, jak ochoczo podchwytywane są przez wielkie światowe media tezy wygłaszane w Moskwie. Pisała o tym już w 1995 r. w „Arcanach” socjolog i dziennikarka „Głosu” Urszula Doroszevska, charakteryzując sposób zaangażowania Rosji w konflikty na Kaukazie.²⁸ Artykuł trafnie opisuje stosowane przez Moskwę metody dezinformacji, manipulacji i prowokacji w tym regionie. To prosta kontynuacja polityki zapoczątkowanej w XVIII wieku przez Katarzynę Wielką, tyle że we współczesnym wydaniu. Czyż nie przed taką skutecznością władzy kulturowej przestrzegał Gramsci?

Wojna informacyjna w Zakaukaziu rozpętała się po upadku Związku Radzieckiego, gdy tamtejsze republiki postanowiły wybić się na niepodległość. Rosja, jak za czasów carskich, wykorzystwała religijny i etniczny konflikt najpierw między Armenią a Azerbejdżanem. Rosyjskie służby specjalne sprowokowały pogrom Ormian dokonany przez Azerów w Sumgaicie w 1990 r. A propaganda przygotowała grunt do wkroczenia wojsk rosyjskich do Baku pod pretekstem obrony Ormian. Następnie Rosja odgrywała rolę rozjemcy, prowadząc pokojowe negocjacje i promując się w środkach masowego przekazu (zwłaszcza na arenie międzynarodowej) w roli mediatora i autora programów mających na celu zaprowadzenie pokoju.²⁹

Podobne aplikacje wojny informacyjnej można było śledzić na północnym Kaukazie, w konflikcie czeczeńsko-inguskim i osetyjsko-inguskim. Gdy po ogłoszeniu przez Dżohara Dudajewa powstania Czeczeni bez swego państwa pozostali Ingusze, weszli w spór także z Osetyńczykami o część Osetii. Skutkiem były drobne zajścia, które skwapliwie zostały wykorzystane przez Rosjan w nagonce informacyjnej, będącej uzasadnieniem wojskowej interwencji w celu zaprowadzenia pokoju. Oddziały rosyjskie z rozmysłem wysłużyły się osetyńskim OMON-em do metodycznego mordu 450 Inguszy. Rosyjska telewizja relacjonująca to makabryczne wydarzenie, dopuściła się kłamstwa, przypisując Inguszom przypuszczenie ataku z udziałem rzekomych inguskich czołgów. I w świat poszedł fałszywy przekaz o pokojowej interwencji wojsk rosyjskich. Przez to opinia międzynarodowa nie zareagowała na bestialską zbrodnię. Dzięki temu też Zachód nie będzie protestował przeciwko następnym zbrojnym interwencjom Rosji w tym regionie pod pozorem podejmowania działań mediacyjnych.

Taki sam scenariusz wojny informacyjnej obowiązywał w toczącym się na początku lat 90. XX wieku sporze pomiędzy Osetyjczykami a Gruzją. Oczywiście dyrektywy propagandy podsycającej waśnie oraz dążenia separatystyczne Abchazji i Południowej Osetii wychodziły z Moskwy. W rosyjskim przekazie medialnym

²⁸ U. Doroszevska, *Święta wojna Rosji na Kaukazie*, „Arcana” nr 1 (1995). Zob. też: <http://www.portal.arcana.pl/Z-pierwszego-numeru-arcanow-swieta-wojna-rosji-na-kaukazie,3008.html> (dostęp: 21.04.2018).

²⁹ Zob. tamże.

wykreowano rzekomy gruziński imperializm, przeciwko któremu słusznie występowali Osetyjczycy, ogłaszając konieczność zjednoczenia Południowej Osetii z Północną. Manipulacja i dezinformacja prowadzona przez Rosję doprowadziła też do przyłączenia Abchazji do Federacji. Było to aż nadto widoczne: 90 tys. abchaskich separatystów bez regularnych wojsk wystąpiło przeciwko 4,5 mln Gruzinów, posiadających armię (sic!). Uzasadnia taki efekt olbrzymia sterowana przez Kreml kampania dezinformacyjna w światowych mediach. Przeinaczanie, kłamanie, zniekształcanie informacji to działania typowe dla sprawnej *Information Warfare*.³⁰

Największe chyba zaangażowanie Rosji w operacje informacyjne w Zakaukaziu dotyczy relacji z Gruzją, która od rozpadu Związku Radzieckiego przejawia najbardziej radykalne tendencje do uniezależnienia się od Federacji i ciążenie w stronę Zachodu. W okresie wspomnianego konfliktu gruzińsko-abchaskiego stosowała wobec Gruzji presję m.in. poprzez prasę, radio i telewizję, w celu zmotywowania jej do przystąpienia do WNP w zamian za pomoc dyplomatyczną i militarną. Ale wojna informacyjna nie ustała wraz z włączeniem Gruzji w strukturę WNP, ponieważ Rosja w swej propagandzie musiała wyrazić niezadowolenie ze współtworzenia w 1997 r. przez Gruzję układu GUAM (Gruzja, Ukraina, Azerbejdżan, Mołdawia). Później Rosja silnie oddziaływała przez środki masowego przekazu na opinię publiczną, gdy Gruzja coraz głośniej wyrażała pragnienie wstąpienia do NATO. Jeszcze więcej kosztowała Federację akcja informacyjna w 2003 r., gdy wybuchła „rewolucja róż”. Równolegle Moskwa musiała prowadzić kampanię przeciw staraniom Gruzji o wycofanie z jej terytorium oddziałów wojsk rosyjskich, które do 2007 r. stacjonowały w Batumi i w Akhalkalaki. Powodem kolejnych działań propagandowych były nieznośne dla Rosji przypadki pojawiania się żołnierzy amerykańskich w Gruzji, np. w związku z manewrami wojskowymi Gruzji i USA w lipcu 2008 r. Wreszcie największym poligonem ataków informacyjnych podejmowanych przez Federację okazał się okres wojny z Gruzją w sierpniu 2008 r. Wskutek tych działań dezinformacyjnych do dziś nie jest pewne, kto zaczął tę wojnę. Przyjęło się wprawdzie, że to Gruzini użyli jako pierwsi broni do ostrzału Osetii Południowej, ale dopiero po licznych prowokacjach rosyjskich dokonywanych w ramach walki propagandowej.

Spośród państw Kaukazu Południowego bodajże Armenia wymaga najmniejszego zaangażowania wojny informacyjnej ze strony Moskwy. Prorosyjskie rządy w Erewaniu nie prowokują Rosji do podejmowania wielkiego wysiłku w działania informacyjne wobec społeczności ormiańskiej lub międzynarodowej. Rosję zadawała całkowita kontrola energetyczna oraz obecność jej wojsk na terenie tego

³⁰ A. Lelonek, *Wojna informacyjna, operacje informacyjne i psychologiczne: pojęcia, metody i zastosowanie*, [w:] A. Lelonek (red.), *Potencjał słowa. Międzynarodowe stosunki i komunikacja: stan i perspektywy*, Warszawa-Lwów 2016, s. 69.

kraju. Jedynie wspomniany konflikt ormiańsko-azerski o Górski Karabach spędza sen z powiek analityków i strategów, pracujących dla Moskwy nad kampanią propagandową w tej kwestii.³¹

Kartą karabaską Rosja nie tylko gra w stosunkach z Armenią, ale także w wojnie informacyjnej prowadzonej wobec Azerbejdżanu, dysponującego szlakami komunikacyjnymi omijającymi teren Federacji, co okazuje się bardzo istotne dla alternatywnego transportu bogactw naturalnych z basenu Morza Kaspijskiego.³² Moskwie zależy na utrzymaniu zależności Azerbejdżanu od jej dostaw gazu i energii elektrycznej w celu zaspokojenia potrzeb wewnętrznych, gdyż jest to forma wpływania na stłumienie prozachodnich sympatii w Baku. Kiedy na Zachodzie krytykowano w roku 2003 sposób przekazania prezydentury przez Gejdara Alijewa synowi, Rosja w mass mediach łagodziła tę opinię, ponieważ zależało jej na utrzymaniu dobrych kontaktów politycznych i gospodarczych z elitami rządzącymi Azerbejdżanem.

Prowadzona w Zakaukaziu wojna informacyjna przyniosła Rosji zdumiewające sukcesy. Obszar postradziecki jest szczególnie podatny na wpływy, bo tworzy dość jednolitą strefę kulturową, językową i informacyjną. Język rosyjski zapewnia platformę dla oddziaływania mediów na opinię publiczną w byłych republikach sowieckich. Podkreśla się w ostatnich latach znaczenie pojęcia „kodu sieciowego”, terminu ściśle związanego z teorią wojny informacyjnej. Można powiedzieć, że właśnie od czasów prezydentury Putina zaczyna się triumf rosyjskiego kodu. W 2014 roku trafnie ocenił to znany bloger Nikołaj Starikow, współprzewodniczący partii Wielikoje Otieczestwo: „Nasz »rosyjski kod« działa znakomicie, dzięki dokonaniom prezydenta Putina, które (...) obudziły w narodzie pokłady podświadomości (...) i doprowadziły do powstania masy krytycznej obywateli Rosyjskiej Cywilizacji”.³³ Ostatecznie wojna informacyjna dotycząca istotnych problemów regionu Południowego Kaukazu jest prowadzona przez Rosję w celu wykluczenia lub przynajmniej ograniczenia wpływów USA i Unii Europejskiej.

Mocarstwa dysponują odpowiednimi środkami, by oddziaływać na słabszych graczy poprzez prowadzone z rozmachem operacje informacyjne. Rosyjska *Virtual War* jawi się dosyć wyraźnie jako sukcesorka radzieckiej *specpropagandy* oraz carskiej polityki podbojów i rządzenia w tym regionie, ale zarazem wyróżnia się ogromną pomysłowością, a także skutecznością. Ponieważ w ostatnim czasie niezmiernie rośnie, i to w tempie geometrycznym, znaczenie zarówno informacji, jak i technologii informacyjnych, a przy tym duża część aktywności społecznej prze-

³¹ Zob. K. Gołaś, *Region Kaukazu w polityce Federacji Rosyjskiej*, „Przegląd Geopolityczny” 2011, t. 3, s. 118-119.

³² Zob. M. Falkowski, *Polityka Rosji na Kaukazie Południowym i w Azji Centralnej*, [w:] „Prace OSW” nr 23, Warszawa 2008, s. 16, [także w:] http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/PRA-CE_23.pdf.

³³ Zob. *Zawtra*, 13.03.2014 r.

mieszczą się do przestrzeni wirtualnej, nie dziwi nikogo, że i władze moskiewskie zaczynają na coraz większą skalę ingerować w tę sferę i wprowadzać elementy gry politycznej, a także wojny informacyjnej. Wykorzystanie tych potężnych narzędzi do osiągnięcia celów politycznych staje się coraz bardziej zauważalne we współczesnej geopolityce rosyjskiej. W kontekście konfliktów w Kaukazie omówione zostały w tym tekście jedynie odmiany „miękkiej wojny” (*Soft War*) informacyjnej, czyli narzędzia takie, jak: manipulacja informacją, dezinformacja, zniekształcanie, ukrywanie faktów lub rozpowszechnianie kłamstwa, stosowane z wykorzystaniem prasy, radia, telewizji i Internetu. Na zbadanie czeka pominięty tutaj niemały katalog innych instrumentów używanych przez Rosję w wojnie informacyjnej, do których zaliczamy przede wszystkim działania hakerów, wpuszczanie wirusów i robaków komputerowych, koni trojańskich, bomb logicznych, dodawanie chipów, zagłuszanie elektroniczne, wykorzystanie nanorobotów i maszyn molekularnych.

Literatura

- Aleksandrowicz T. R., *Podstawy walki informacyjnej*, Warszawa 2016.
- Brzeski R., Wielka mobilizacja do globalnej wojny w cyberprzestrzeni, [w:] <http://niepoprawni.pl/blog/rafal-brzeski/wielka-mobilizacja-do-globalnej-wojny-w-cyberprzestrzeni>, 01.05.2017.
- Brzeziński Z., *Wielka szachownica. Główne cele polityki amerykańskiej*, Warszawa 1998.
- Chojnicka K., *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2008.
- Свиридов И., *Церковное сознание и околоцерковная политика*, „Русская мысль” 1994, nr 4032.
- Darczewska J., *Anatomia rosyjskiej wojny informacyjnej. Operacja krymska – studium przypadku*, „Punkt Widzenia” maj 2014, nr 42.
- Darczewska J., *Wojna informacyjna Rosji z Zachodem. Nowe wyzwanie?*, *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego*, wydanie specjalne 2015.
- Doroszewska U., *Święta wojna Rosji na Kaukazie*, „Arcana” nr 1 (1995). Zob. też: <http://www.portal.arcana.pl/Z-pierwszego-numeru-arcanow-swieta-wojna-rosji-na-kaukazie,3008.html> (dostęp: 21.04.2018).
- Eberhardt P., *Koncepcje geopolityczne Aleksandra Dugina*, „Przegląd Geograficzny” 2010, nr 2 (82).
- Falkowski M., *Polityka Rosji na Kaukazie Południowym i w Azji Centralnej*, [w:] „Prace OSW” nr 23, Warszawa 2008.
- Gołaś K., *Region Kaukazu w polityce Federacji Rosyjskiej*, „Przegląd Geopolityczny” 2011, t. 3.
- Janicki A., *Lew Nikołajewicz Gumilow (1912–1992) jako historyk cywilizacji rosyjskiej*, Łódź 2011.
- [de] Lazari A., *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Katowice 1995.

- Lelonek A., *Wojna informacyjna, operacje informacyjne i psychologiczne: pojęcia, metody i zastosowanie*, [w:] A. Lelonek (red.), *Potencjał słowa. Międzynarodowe stosunki i komunikacja: stan i perspektywy*, Warszawa-Lwów 2016.
- Menkiszak M., *Putinowska wizja [dez]integracji europejskiej*, Warszawa 2013.
- Nowikow A. L., *Bizantyjska alternatywa*, „Wiek i Mir” 1994, t. 5-6.
- Radziwinowicz W., *Jak prawosławny stalinista imperialista „ściągnął majtki” Putiniowi i przyniósł wojnę na Ukrainę*, „Gazeta Wyborcza”, 21.11.2014 r. Cały tekst: http://wyborcza.pl/1,75477,17005206,Jak_prawoslawny_stalinista_imperialista__sciagnal.html#ixzz3o9MGdBsk (dostęp 12.09.2015 r.)
- Romanowski D., *Trzeci Rzym. Rozwój rosyjskiej idei imperialnej*, Kraków 2013.
- Soszyn R., *Rosja: miliardy na propagandę*, „Rzeczpospolita” 07.04.2018, [w:] <http://www.rp.pl/Polityka/304079973-Rosja-miliardy-na-propagande.html> (dostęp: 20.04.2018).
- Szojgu: *Rosja ma już wojska do operacji informacyjnych*, [w:] Portal Polskiej Agencji Prasowej, 22.02.2017.
- Suchanek L., *Spadkobiercy idei Trzeciego Rzymu*, [w:] www.nowepanstwo.pl/03_2003_miesiecznik/03_2003_rozmowa.html (dostęp 27.11.2012).
- Sykulski L., *Jak zdobyć przewagę nad mocarstwami morskimi? Dylemat początków rosyjskiej geopolityki*, [w:] <http://geopolityka.net/jak-zdobyc-przewage-nad-mocarstwami-morskimi-dylemat-poczatkow-rosyjskiej-geopolityki> (dostęp 12.10.2015 r.)
- Sykulski L., *Koncepcja Radykalnego Podmiotu i czwarta teoria polityczna Aleksandra Dugi-na*, „Przegląd Geopolityczny” 2014, t. 8.
- Thomas T. L., *Russian Information Warfare Theory: the Consequences of August 2008*, [w:] S. J. Blank, R. Weitz, *The Russian Military Today and Tomorrow*, Strategic Studies Institute of the USA Army War College, Carlisle 2010, s. 265-299.
- Zernov N. ., *Moscow, the third Rome*, London 1937.
- Zuber M., *Wpływ koncepcji eurazjatyzmu na pisarstwo historyczne Lwa Gumilowa*, e-bo-
okowo.pl, 2008.

Anti-Communist propaganda and pre-election game in contemporary Indonesia

Streszczenie: Artykuł jest próbą analizy zjawiska antykomunistycznej propagandy we współczesnej Indonezji, kraju w którym *de facto* komunizm nigdy nie stał się oficjalną doktryną. W pierwszej części tekstu skupiono się na wydarzeniach historycznych, które doprowadziły do popularyzacji komunizmu wśród społeczeństwa oraz masowych czystek komunistów na rozkaz gen. Suharto w latach 1965-66. Następnie opisano sytuację prawną komunizmu w Republice Indonezji na podstawie przykładów egzekwowania zapisów prawnych, często przybierających absurdalną formę aresztowań zupełnie nieświadomych osób. Podsyłanie lęku odnośnie komunizmu wśród Indonezyjczyków okazało się być na tyle skuteczną metodą manipulowania nastrojami, że stosuje się ją również i dziś w przedwyborczej grze politycznej. Podsumowanie artykułu stanowi krótka charakterystyka największego oponenta obecnego prezydenta Indonezji, a także prognoza wyborów prezydenckich zaplanowanych na kwiecień 2019 roku.

Summary: The article is an attempt to analyse the phenomenon of anti-communist propaganda in modern Indonesia, a country in which communism has never become an official doctrine. In the first part of the text I focus on the historical events that led to the popularization of communism among the public and the mass purges of communists ordered by Gen. Suharto in 1965-66. Secondly, I describe the legal situation of communism in the Republic of Indonesia, and I mention examples of the enforcement of legal provisions, which often take the absurd form of arresting completely unaware people. Fostering fear of communism among Indonesians has proved to be an effective method of manipulating social moods that it is also used today in a pre-election political game. The article sums up with a brief description of the biggest opponent of the current President of Indonesia, as well as a forecast of the presidential elections scheduled for April 2019.

Słowa kluczowe: Indonezja, ZSRR, komunizm, polityka wewnętrzna, wybory, propaganda

Keywords: Indonesia, USSR, communism, internal politics, elections, propaganda

In the 1920s, in the area of present-day Indonesia, then a Dutch colony, new ideological movements began to emerge. One of them was the communism brought earlier by the Dutch socialist activist Henk Sneevliet.¹ Initially, the movement associated only Dutchmen living in the colony and a small number of Indonesians working on the railways, but in a short time the movement began

¹ R. McVey, *The rise of Indonesian Communism*, Singapore 2006, p. 14.

to grow. The communist ideas of a fair and equal distribution of wealth attracted not only Indonesian workers from the cities, but also unemployed educated youth and others, mostly middle class people. In addition, close cooperation between communists and Serakat Islam (Muslim national movement) increased the popularity of communists among Indonesians who are mostly muslims. In just a few years, the communist movement was transformed into the Indonesian Communist Party (PKI, 1920) under the command of the Indonesians who completely supplanted the Dutchmen². The Communist Party of Indonesia was the first of its kind established outside the Soviet Union³. Communism was not only an idea connecting people with similar views, but it also became a platform for building national identity. The Communists were among the first to talk about regaining independence and creating Indonesia⁴, which is why they soon became enemies of the colonial authorities. Importantly, many PKI activists were also active members of the Soviet Comintern. Both Semaun and Tan Malaka, leading intellectuals of Indonesian communism were educated and lived for some time in Moscow. Before the PKI adopted the Maoist line in the 1960s, the party's direction was pro-Soviet but both sides never established close partnership. Also when in 1950 the official diplomatic relations between the USSR and Indonesia were established, the Soviets were never particularly interested in tightening their unions. The Soviets did not seize the opportunity, even though the PKI was the third largest communist party in the world. It is not clear why, but according to Nikita Khrushchev's memories, Stalin did not attach any importance to Indonesia and only after his death in 1953, the Soviets began to take a more serious interest in this country⁵. However, it was too late – the gap left by the USSR's lack of engagement in the internal affairs of the young republic was used by the Chinese – translating Mao Zedong's works into Indonesian language and strengthening ties between the PKI and the Chinese Communist Party. The passivity of the Soviet authorities led to the PKI's rejection of Soviet assumptions and the adoption of Chinese views (the new party line was officially accepted in 1963⁶). As a result of the conflict between China and the USSR, ethnicity became a big problem in PKI. The majority of party members was Chinese and that prevailed changing a course. The anti-Soviet propaganda began to grow very quickly in the party, destroying the earlier relations between communist parties of both countries. It is worth mentioning that almost 76 per cent. of members of the Communist Party of Indonesia were literate and possessed diplomas from Dutch schools. On a national scale, this number was only 5 per cent., which

² R. McVey, *The rise...*, p. 43.

³ H. Jarvis, *Notes and appendices for Tan Malaka, From Jail to Jail.*, Athens, Ohio 1991, p. 14.

⁴ N. Laskowska, *Historia Państw Świata XX i XXI wieku: Indonezja*, Warsaw 2012, p. 57.

⁵ N. Khrushchev, *Memoirs of Nikita Khrushchev, vol. 3 Statesman [1953-1964]*, edited by Sergei Khrushchev, USA 2007, p. 805.

⁶ E. Baradziej, *Jak Mao obalił Sukarno*, Warsaw 2004, p. 33.

is one of the reasons why PKI did not get the general support of the masses. Communists calling for a Russian-style revolution of 1917 seemed to be too detached from the Indonesian reality at that time. Indonesia was an agrarian state, which is why the concept of workers revolution seemed to be exotic.

In the mid-1960s, the popularity of President Sukarno began to decline significantly. Not only his controversial, dissolute lifestyle contributed to this, but also his politics and increasingly awkward attempts to find a balance between the USSR and the US. In addition, Sukarno, a member of the nationalist party, clearly sympathized with the communists and socialist ideas. He entrusted many government positions to the communists, which raised the army's opposition. The vast majority of the Indonesian Army's command was conservative and Muslim, while PKI was presented in the media as an anti-religious party. With the fall of the president's popularity, more and more people were moving away from PKI. Anti-communist hysteria was growing in the media, and civil war was fought over because of the numerous communist clashes with Islamic youth. Unknown to anyone at that time General Suharto took advantage of weakening Sukarno. He took control first of all over the media and then power in the whole country by introducing a military junta. On the night of September 30, October 1, 1965, unknown perpetrators murdered six high-ranked generals of the Indonesian Army. The plot is called *30 September Movement* and to this day the identity of the assassins remains unknown. There are some premises linking the perpetrators with The Indonesian National Armed Forces, while the responsibility for this act was thrown on the Communist Party of Indonesia.

In 1965, shortly after the incident related to the Movement on September 30, Suharto began political cleansing, first removing both civilian and military leaders sympathizing with the communists or Sukarno⁷. He then ordered the arrest of the top PKI leaders, most of whom were immediately killed. The commanders of the Indonesian army, on October 8, organized a demonstration, during which the headquarters of the communist party in Jakarta was completely burned⁸. In the first weeks of the riots, over 10,000 communist activists were arrested. Suharto quickly incorporated the ethnic element into his narrative – he took advantage of the young peoples' reluctance towards the Chinese. The presence of the Chinese minority was at that time perceived as a threat to the unity and stability of the young republic, because of the strong ties with its state and Chinese entrepreneurship. Their numbers in the party's ranks were so large that there was an absurd exaggeration: not every communist was a Chinese, but every Chinese was a communist in the eyes of opponents. In 1965-66, on the orders of General Suharto, the Death Squads carried out mass purges, today defined as a genocide, during which

⁷ A. Schwarz, *A Nation in Waiting: Indonesia in the 1990s.*, USA 2004, p.21.

⁸ M.C Ricklefs, *A History of Modern Indonesia since c.1200*, 4th ed., United Kingdom 2008, p. 287.

probably more than a million people were killed. This crime is unsettling to this day, therefore it is difficult to clearly determine the number of victims. The lack of explanation has its consequences to this day. Today, we are dealing with a very interesting case – in a country which never was a communist *de facto* and *de iure*, anti-Communist propaganda is still alive.

Today, the spread of communism or its symbols is legally prohibited in Indonesia. The exploitation of the panic fear of communism driven by the authorities, leads many times to absurd situations. An additional factor influencing social reactions is the lack of knowledge of the topic and insufficient education in the field of history. Historical symbols, cultural codes are now used in Indonesia in isolation from their original meaning. An example of this can be numerous variations on the use of Nazi symbols. Contemporary youth in Indonesia use the Hitler's swastika in the form of stickers on motorcycles or prints on clothing. In conversations I made in Indonesia in 2015 with people wearing such clothing, it appeared that the symbolism of this image is not clear. This was mainly due to the ignorance of the World War II history and the lack of cultural associations. A similar situation took place in 2016, when several young people were stopped by the police for wearing red shirts with a logo of a cup in which the sickle and a hammer were sunk. The signature under the cup stated "Indonesian Coffee Lover". The acronym for these words in Indonesian is PKI (Pecinta Kopi Indonesia), the same as the Communist Party. After a closer examination of the case, it turned out that young people have no idea what those illegal symbols are associated with. Of course, this is a case of youngsters encouraged by fashion, but left-wing activists in the same shirts were immediately arrested⁹. In the same year, the shop owner was arrested for selling trash metal shirts from the German band Kreator, which featured, among others, the sickle and hammer.¹⁰ The investigation also showed the ignorance of the shop owner. Local protests against communism, during which the symbol of the sickle and hammer are burning, are not uncommon. Many times reasons for such protests are seemingly trivial (or example similar to the sickle and hammer symbol on the building), but often there is a real fear of the past underneath. Bookstores selling books on purges from 1965-66 are exposed to police raids and searches. The Writers' Festival in Ubud, Bali, gave up the part devoted to this part of history due to local police pressure. Discussions and reading meetings regarding Tan Malaka and PKI are regularly blocked by police and conservative muslim parties. At the University of Bandung, a 22-year-old student was suspended from student rights

⁹ A. Windyastuti Savitri, *Dua Pemuda Diperiksa Polisi karena Pakai Kaos 'Pecinta Kopi Indonesia'*, detiknews 2016, <https://news.detik.com/berita/3207944/dua-pemuda-diperiksa-polisi-karena-pakai-kaos-pecinta-kopi-indonesia>, [Accessed 20.01.2018].

¹⁰ M. Palatino, *What's Behind the New Communist Scares in Indonesia and the Philippines?*, The Diplomat 2016, <https://thediplomat.com/2016/05/whats-behind-the-new-communist-scares-in-indonesia-and-the-philippines/>, [Accessed 20.01.2018].

because of the alleged dissemination of content promoting communism. Three books were confiscated from the student, including the Communist Manifesto written by K. Marx and F. Engels. According to the Indonesian Criminal Code, distributing to the public communist content threatens up to 12 years in prison¹¹. The state propaganda of the 1960s and the current religious revival and demonisation of the communism, led to mass protests in Jakarta in September 2017, shortly before the anniversary of purges. These protests erupted due to the rumor that the Communist Party had been legalized. Thousands of people demonstrated their dissatisfaction, which was also related to the banning of the Hizb ut-Tahrir party¹². The growing support for a more radical version of Islam has created a sense of injustice. According to supporters of Hizb ut-Tahrir, the legalization of the Communist Party of Indonesia resulted in a shift towards liberal politics. Rumors that triggered protests were spread via social media. Some premises associates rumors with the army. The Indonesian Army still plays an important role in Indonesia's internal policy. Today, the army is an environment of quite radical, conservative Muslims who do not identify with President Joko Widodo's current policy. After attempts to reduce military influence in 2001-2004, the army is now stronger than it was before. Effective blocking of the president's idea for the settlement of the crimes of the 1960s clearly shows the strength of the army. It is publicly said that the whole action is a trial of discrediting President Widodo, so that his reelection in the 2019 presidential election would fail. Such opinions were loudly expressed by granddaughter of Sukarno, Sukmawati Soekarnoputri. On the other hand, specialists discuss about attempts to divide political life in the country, which may be a threat to internal security. Joko Widodo is in a difficult situation – he is vulnerable to numerous attacks without a strong political background and without any connections with the army. The problem for Widodo is that currently he can not do anything that his opponents could call socialist. Because of anti-communist hysteria, the support for his candidacy could drastically decrease. The President of Indonesia is actively seeking Chinese funds to implement his ideas for modernizing the economy. This led to a situation in which it was attempted to negate his Javanese ethnic origin by alleging that he is a Chinese. The accusation of a politician for a relationship with communism or Chinese is still a lively and effective way of eliminating him from the political game. Religion is also the way in which you can discredit your opponent. The governor of Jakarta, Basuki Tjahaja Purnama, known as Ahok, is not only a Chinese descent, but also a Christian. Seeing

¹¹ A. Dipa, M. Ompusunggu, *Students suspended for selling leftist books*, The Jakarta Post 2017 [online], <http://www.thejakartapost.com/news/2017/03/08/students-suspended-selling-leftist-books.htm>, [Accessed 20.01.2018].

¹² K. Kapoor, A. Beo Da Costa, *Thousands of Indonesians hold anti-communist protest in capital*, Reuters 2017, <https://www.reuters.com/article/uk-indonesia-politics/thousands-of-indonesians-hold-anti-communist-protest-in-capital-idUKKCN1C412Z>, [Accessed 20.01.2018].

the growing popularity of Ahok, the Muslim party mobilized the public for protests. Radicals have announced that Muslims cannot support non-coreligionists for a higher office. In late 2016, this attitude led to Ahok's accusation of blasphemy. According to the radicals, Ahok insulted a verse of Qur'an. Actually he pointed out that his political rivals had used this verse to discredit him but that was enough reason for the Indonesian court to sentence Ahok for two years in prison in May 2017¹³. It is worth noting, that according to the Indonesian statute, after spending a total of 5 years in prison, a person can not start in the presidential election¹⁴. Ahok quickly climbed the political ladder and gained more and more popularity. The growth of his fame was for many a symbol of the secularity of Indonesia. But as a reformist who was against bureaucracy and corruption, he fought against the authorities and made more enemies than friends among his colleagues. Chances that Ahok may be released earlier from prison are rather small. However, despite declaring that one day he would like to become president of Indonesia, his further political career is under a question mark. Although his support may not diminish, his opponents have not exploited all their tools yet. The opponents of Ahok gained the advantage by taking on religion subjects instead of politics like him. It can be assumed that Ahok will not be the main opponent of Joko Widodo in the upcoming elections, since he will still probably be in prison at that time. For now the main unofficial opponent is the well-known Indonesian politician, General Prabowo Subianto. Subianto was already involved in politics during the regime of Suharto, and played a vague role in the riots of 1998. Under his command, military troops kidnapped and tortured nine activists for democracy. He is also suspected of organizing massive kidnappings of activists in 1998-99. Indonesian polls still point to Joko Widodo as the most popular presidential candidate (Poltracking Indonesia 53%, Polmark 50%) and it seems that apart from Prabowo Subianto, no one else will count in this game. The rest of the candidates such as Agus Harimurti Yudhoyono, Hara Tanoesoedibjo, Anies Baswedan and Gatot Nurmantyo, although known to the public, their percentage chances of winning are rather small. Official candidates will be announced in September 2018, so until then we can watch – the Indonesian political scene is very dynamic, and behind-the-scenes activities often bring results in the least expected moment.

Although the Indonesian Constitution guarantees a secular system of the state, after the fall of the Suharto regime, the society is experiencing a religious revival. Currently, more and more Indonesians are using Islam to define their identity, and

¹³ K. Lamb, *Jakarta governor Ahok sentenced to two years in prison for blasphemy*, The Guardian 2017, <https://www.theguardian.com/world/2017/may/09/jakarta-governor-ahok-found-guilty-of-blasphemy-jailed-for-two-years> [Accessed 21.01.2018]

¹⁴ *Indonesian electoral law*, <http://www.kpu.go.id/filestorage/dokumen/2014/09/PER%20KPU%2015%20TH%202014%20TTG%20PENCALONAN%20PILPRES.pdf> [Accessed 21.01.2018]

Muslim organizations have a significant voice in domestic politics and the government really counts with their opinion. Potential candidates are well aware of this – they manipulate social moods using religion or the scandalous communism that has been effective for years. The authorities know that by exploiting the “red fear” they bring society closer to government or army. People, taught by the past, assume that only the authorities are able to protect them. And this is a very dangerous internal game that is already causing riots, brutally criminalized by the police.

Literatura

- Baradziej E., *Jak Mao obalił Sukarno*, Warsaw 2004;
Jarvis H., *Notes and appendices for Tan Malaka, From Jail to Jail.*, Athens, Ohio 1991;
Khrushchev N., *Memoirs of Nikita Khrushchev, vol. 3 Statesman [1953-1964]*, edited by Sergei Khrushchev, USA 2007;
Laskowski N., *Historia Państw Świata XX i XXI wieku: Indonezja*, Warsaw 2012;
McVey R., *The rise of Indonesian Communism*, Singapore 2006;
Ricklefs M.C., *A History of Modern Indonesia since c.1200*, 4th ed., United Kingdom 2008;
Schwarz A., *A Nation in Waiting: Indonesia in the 1990s.*, USA 1994;

Online sources:

- Dipa A. and Ompusunggu M., *Students suspended for selling leftist books*, <http://www.thejakartapost.com/news/2017/03/08/students-suspended-selling-leftist-books.htm>, [Accessed 20.01.2018].
Indonesian electoral law, <http://www.kpudbantulkab.go.id/filestorage/dokumen/2014/09/PER%20KPU%2015%20TH%202014%20TTG%20PENCALONAN%20PILPRES.pdf> [Accessed 21.01.2018]
Kapoor K., Beo Da Costa A., *Thousands of Indonesians hold anti-communist protest in capital*, <https://www.reuters.com/article/uk-indonesia-politics/thousands-of-indonesians-hold-anti-communist-protest-in-capital-idUKKCN1C412Z>, [Accessed 20.01.2018].
Lamb K., *Jakarta governor Ahok sentenced to two years in prison for blasphemy*, <https://www.theguardian.com/world/2017/may/09/jakarta-governor-ahok-found-guilty-of-blasphemy-jailed-for-two-years> [Accessed 21.01.2018]
Palatino M., *What's Behind the New Communist Scares in Indonesia and the Philippines?*, <https://thediplomat.com/2016/05/whats-behind-the-new-communist-scares-in-indonesia-and-the-philippines/>, [Accessed 20.01.2018].
Windyastuti Savitri A., *Dua Pemuda Diperiksa Polisi karena Pakai Kaos 'Pecinta Kopi Indonesia'*, <https://news.detik.com/berita/3207944/dua-pemuda-diperiksa-polisi-karena-pakai-kaos-pecinta-kopi-indonesia>, [Accessed 20.01.2018].

Białoruska tożsamość narodowa w przestrzeni publicznej Baranowicz

Streszczenie: W XX wieku Baranowicze wchodziły w skład Imperium Rosyjskiego, II Rzeczypospolitej, Związku Radzieckiego oraz przez krótki okres były pod kontrolą niemiecką. Biorąc pod uwagę również bliskość kontaktów Białorusi z Rosją, tożsamość narodowa Białorusinów zamieszkałych na tym obszarze jest bardzo złożona.

Summary: In the 20th century Baranavichy was part of the Russian Empire, the Second Polish Republic, the Soviet Union and for a short period was under German control. Taking into account also close relations between Belarus and Russia, national identity of the Belarusians living in this area is very complex.

Słowa kluczowe: Białoruś, Białorusini, tożsamość narodowa, Baranowicze, przestrzeń publiczna.

Keywords: Belarus, Belarusians, national identity, Baranavichy, public space.

Współczesny białoruski ruch narodowy narodził się dość późno, bo dopiero na początku XX wieku, kiedy powstała Białoruska Republika Ludowa. Wraz z utworzeniem Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w 1919 roku cichły frakcje mówiące o suwerennym państwie narodowym. Ruch narodowy istniejący w II Rzeczypospolitej nie był wystarczająco silny, a warunki na tyle sprzyjające, by mógł się dalej rozwinąć – był przez ówczesne władze hamowany, a aktywność Białorusinów ograniczała się do komunistycznej działalności. Po kilkuletnim okresie okupacji niemieckiej społeczeństwo białoruskie czekała intensywna sowietyzacja. Po prawie czterdziestu laty istnienia republiki w ramach ZSRR wśród obywateli na nowo zaczęły odradzać się ruchy narodowe. Nastąpił jednak spadek ich dynamiki po objęciu władzy przez Aleksandra Łukaszenkę w wyniku wolnych wyborów w 1994 roku.

Słabość białoruskiego procesu narodotwórczego łatwo dostrzec w historii. Polityka władz carskich, potem radzieckich oraz deficyt przedstawicieli kultury wysokiej były powodem braku rozwoju ideologii narodowych. Z kolei wykształce-

ni Białorusini studiowali na uniwersytetach polskich i rosyjskich, zatracając swoją narodową tożsamość¹.

Do lepszego zrozumienia niniejszego artykułu należy zdefiniować czym jest tożsamość narodowa. Według Joanny Kurczewskiej narodem jest „ponadstanowa, ponadwarstwowa i ponadklasowa wspólnota o charakterze historycznym, wyposażona w pewne cechy obiektywne (np. terytorium, państwo, język) i przymioty subiektywne, wyrażające się w świadomości przynależności do wspólnoty”². Z kolei Benedict Anderson określił naród jako „wyobrażoną wspólnotę polityczną, wyobrażoną jako nieuchronnie ograniczoną i suwerenną”³. Jego zdaniem niemożliwym jest, aby wszyscy członkowie narodu poznali większość swoich rodaków. Pomimo tego podtrzymują oni obraz wspólnoty poprzez odwoływanie się do symboli, wartości, historii i języka. Zatem tożsamość narodowa może być rozumiana jako poczucie odrębności wobec innych narodów wyrażane poprzez wyżej wymienione czynniki.

Niniejszy artykuł w dużej mierze został oparty na badaniach terenowych, przeprowadzonych w dniach 21.03-31.03.2019 r. w Baranowiczach, w ramach projektu „Tożsamość narodowa Białorusinów na przykładzie Baranowicz”. Pierwsza część została przeznaczona na przedstawienie trzech czynników, jakie mają duży wpływ na kształtowanie się narodowej tożsamości Białorusinów: język, religia oraz pamięć historyczna. W drugiej części dokonano analizy miejsc publicznych pod względem manifestacji tożsamości narodowej w Baranowiczach, biorąc pod uwagę architekturę, miejsca życia codziennego i kultu religijnego oraz instytucje publiczne.

1. WSPÓŁCZESNE DYSKUSJE NA TEMAT NARODOWEJ TOŻSAMOŚCI BIAŁORUSINÓW

1.1. Trzy wizje białoruskiego patriotyzmu

Grigory Ioffe z Uniwersytetu w Radford przedstawia podział społeczeństwa białoruskiego na trzy projekty narodowe: natywistyczny, promoskiewski i kreolski⁴. Pierwszy z nich – natywistyczny – mówi o wyzwoleniu Białorusinów spod kolonializmu rosyjskiego. Filarem tego projektu mają być osoby, które świadomie używają języka białoruskiego w codziennej komunikacji, a zgodnie z ich polityką historyczną Białoruś jest spadkobiercą Wielkiego Księstwa Litewskiego.

¹ H. Sahanowicz, *Historia Białorusi: od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2001, s. 177-178.

² J. Kurczewska, *Naród* [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 2, red. Z. Bokszański, Warszawa 1999, s. 288.

³ B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone*, Kraków 1997, s. 19.

⁴ G. Ioffe, *Długotrwałe poszukiwanie białoruskiej tożsamości*, [w:] *Tożsamości zbiorowe Białorusinów*, red. R. Radzik, Lublin 2012, s. 83-97.

Głównym celem tego projektu zdaje się być zbliżenie do demokratycznego Zachodu. Jednocześnie Rosja i język rosyjski są postrzegane jako największe zło, które należy wyplenić z białoruskiej codzienności, a wszyscy, którzy uważają inaczej, mogą być oskarżeni o szpiegostwo. Taką retorykę przyjął, związany Białoruskim Frontem Ludowym, Zianon Paźniak, który podczas wyborów prezydenckich w 2006 roku określił mianem rosyjskiego agenta nawet kandydata opozycji – Aleksandra Milinkiewicza – ponieważ mówił on po rosyjsku⁵. Ten argument jest podważany przez wielu naukowców. Na przykład Jurij Drakochrust dowodzi w swych badaniach, że wbrew powszechnej opinii, to ludzie rosyjskojęzyczni są najbardziej zaangażowaną grupą językową walczącą o niepodległość Białorusi⁶.

Członkom drugiego projektu, który został nazwany „promoskiewskim”, zarzuca się przede wszystkim używanie języka rosyjskiego, a raczej brak znajomości mowy rodzimej. Należy jednak dodać, że według sondażu przeprowadzonego w 2017 roku, języka białoruskiego w życiu codziennym używa zaledwie 3% ankietowanych⁷.

W jednym ze swoich artykułów Jurij Drakochrust, powołując się na swoje badania, pisał, że rosyjskojęzyczni Białorusini znacznie częściej negatywnie postrzegali politykę prezydenta Aleksandra Łukaszenki. Według późniejszej sondaży, osób chcących zjednoczenia z Rosją było dwa razy więcej wśród ankietowanych białoruskojęzycznych niż rosyjskojęzycznych. Ta druga grupa pragnęła bardziej zdecydowanych kroków ku integracji z Unią Europejską⁸.

Trzeci projekt – kreolski – zawdzięcza swoją nazwę analogiom, jakich Ioffe doszukał się w idei stworzonej przez ukraińskiego filozofa Mykołę Riabczuka⁹. Kreole są przedstawiani jako osoby, które z nostalgią wspominają czasy Związku Radzieckiego. Zazwyczaj są to słabo wykształceni mieszkańcy wsi lub mieszkańcy miast mówiący trasianką. Popierają oni łukaszenkowski reżim, widząc w nim powrót do czasów sowieckich oraz świetlaną przyszłość państwa w bliskich kontaktach z Rosją.

Pomimo ścisłej współpracy z Federacją Rosyjską, Moskwa pragnie jeszcze większego pogłębienia integracji i sfinalizowania umowy z 1999 roku dotyczącej powstania Państwa Związkowego, która przewiduje m.in. utworzenie wspólnych instytucji państwowych i waluty. Aleksander Łukaszenka na te ponaglenia odpowiada w zdecydowany sposób. Na początku lipca 2019 roku, komentując krytykę opozycji, odnoszącą się negatywnie do wprowadzenia nowych zasad poboru¹⁰,

⁵ Z. Paz'nák, *Para stavic' kropki nad „i”*, „Radyë Svaboda”, [w:] <https://www.svaboda.org/a/2294204.html> (dostęp 27.02.2019).

⁶ Ū. Drakohrust, *Belorusskij nacjonalizm govorit po-russki*, *Belorusskaâ delovaa gazeta*, 19.01.1998.

⁷ *Respublika Belarus' v zerkale sociologii: sbornik materialov sociologičeskich issledovanij*, Informacionno-analičeskij centr pri Administracii Prezidenta Respubliki Belarus', Mińsk 2018.

⁸ NISEPI, [w:] <http://old.iiseps.org/11-04-13.html> (dostęp 30.02.2019).

⁹ Zob. M. Riabczuk, *Od Matorosji do Ukrainy*, Kraków 2002.

¹⁰ Zgodnie z nią osoby studiujące na uczelniach wyższych będą musiały zrobić roczną przerwę, by przejść obowiązkową służbę wojskową.

jednocześnie sprzeciwił się pomysłowi, by Białoruś miała stać się częścią Federacji Rosyjskiej:

„Możemy poprosić, żeby [Rosjanie – JJ] nas obronili – o atomowy parasol, broń hiperdźwiękową itp. Czy możemy poprosić i się tak umówić? Myślę, że w pierwszym okresie dla naszego pokolenia to wystarczy, a dzieci niech się same martwią. Czy wy chcecie wejść w skład Rosji, żeby nas obroniła? Nie? I ja nie chcę”¹¹.

Zanegował on jednocześnie, jakoby Białoruś miała wstąpić do NATO:

„Gdy bardzo poprosimy, oni nam to obiecują. I ci, co tak wypisują w Internecie [opozycja – Belsat.eu] przyjełby to z zadowoleniem. Chcecie takie wariantu? Ja nie!”¹².

Cytaty te oddają myślenie Łukaszenki, a w pewnym sensie również jego zwolenników. Nie widzą oni zbyt wiele pozytywnych elementów w przyłączeniu się do Rosji, tym bardziej w dołączeniu do sojuszu północnoatlantyckiego czy Unii Europejskiej. Wolą bliżej trzymać się Federacji Rosyjskiej, z którą mają powiązania kulturowe i dzięki której mają zapewnione bezpieczeństwo energetyczne.

1.2. Wpływ religii na kształtowanie się tożsamości narodowej Białorusinów

Przyjmuje się często, że kryterium narodu stanowi państwo, język i religia¹³. Wiara wpływa na życie społeczne i polityczne, ale i na tożsamość narodową. Niekiedy naród bywa utożsamiany z daną religią: Anglię identyfikuje się z anglikanizmem, Izrael z judaizmem, Niemcy z protestantyzmem, Rosję z prawosławiem. Wyznacknikiem narodu w danym państwie nie jest też zawsze mowa – czasem jest to właśnie wyznawana religia. Na przykład anglojęzycznych mieszkańców Północnej Irlandii, którzy stanowią większość, odróżnia od Anglików wyznanie katolickie. W podobny sposób mogły myśleć władze Imperium Rosyjskiego, kiedy po rozbiorach Rzeczypospolitej ludność pozbawiono możliwości praktykowania wiary unickiej, a język białoruski uznawano za dialekt języka rosyjskiego¹⁴.

W 1054 roku doszło do tzw. schizmy wschodniej. W XVI zawarto porozumienie, nazwane unią brzeską, w wyniku którego, część duchowieństwa i wiernych prawosławnych uznała papieża za głowę Kościoła i przyjęła dogmaty katolickie, zachowując jednocześnie bizantyjski ryt liturgiczny. W ten sposób powstał Kościół unicki, który odróżniał Białorusinów od Polaków–katolików oraz Rosjan–prawosławnych.

¹¹ Łukaszenka nie chce ani do NATO, ani do Rosji, Belsat.eu, [w:] <https://belsat.eu/pl/news/lukaszenka-nie-chce-ani-do-nato-ani-do-rosji/> (dostęp 29.07.2019).

¹² *Ibidem*.

¹³ M. Barwiński, *Pojęcie narodu oraz mniejszości narodowej i etnicznej w kontekście geograficznym, politycznym i socjologicznym*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica, nr 05/2004, s. 6.

¹⁴ M. Hroch, *Małe narody Europy*, Wrocław 2003, s. 39.

Jednakże po rozbiórce Rzeczypospolitej unicy stali się prześladowaną grupą religijną, a w 1839 roku na synodzie w Połocku zniesiono unię na obszarze Białorusi i Litwy. Wyznawcy unitaryzmu, decydując się na pozostanie pośród osób wierzących, musieli wybrać, czy chcą należeć do Kościoła katolickiego czy Cerkwi prawosławnej. Większość zdecydowała się na obrządek wschodni. Niewątpliwie jednym z głównych czynników, z powodu którego większość Białorusinów postanowiła przyjąć prawosławie, był język. W katolicyzmie w trakcie mszy używano łaciny, której niewykształcona ludność nie rozumiała. W prawosławiu natomiast liturgia była odprawiana po rosyjsku – w języku bliskim białoruskiemu.

Gdy w Imperium Rosyjskim unia została zlikwidowana, społeczeństwo białoruskie podzieliło się na strefę wpływów wyznaniowych, a co za tym idzie, również społecznych i kulturowych. Z tego powodu siła procesu narodotwórczego Białorusinów została znacząco osłabiona. Jak wspomniano, prawosławie łączyło się w świadomości miejscowej ludności z Rosjanami, a wyznanie rzymskokatolickie – z Polakami. Wspólnoty te pełniły więc funkcję asymilacyjną z przedstawicielami innych narodów.

Kościół, w przeciwieństwie do Cerkwi, był niezależny od państwa – w tworzących się wspólnotach duchowni mieli wpływ na kształtowanie procesów narodotwórczych. Kapłani unicy, którzy przeszli na katolicyzm mogli formować kazania i relacje z wiernymi w taki sposób, by ludność była świadoma swej tożsamości. Jednak ostatecznie odbierano ją nie w formie identyfikacji narodowej, lecz co najwyżej etnicznej lub regionalnej¹⁵.

W rezultacie katolicka białoruskość była zbyt słaba, by reprezentować jednoczesny sprzeciw kulturowy Białorusinów wobec Rosjan i Polaków. W sytuacji poczucia zagrożenia, charakterystycznej dla mniejszościowego społeczeństwa, musieli wybrać, po której stronie się opowiedzieć. To też było jedną z przyczyn, dla których nie byli w stanie w pełni wykształcić poczucia tożsamości narodowej. Do 1991 roku białoruski Kościół grekokatolicki praktycznie nie istniał. Został powołany dopiero przez Jana Pawła II po upadku Związku Radzieckiego. Aktualnie nie zajmuje on znaczącego miejsca w życiu religijnym – na dany moment służbę sprawuje 15 duchownych, a w 2008 roku za wiernych tego wyznania deklarowało się ok. 10 tys. osób¹⁶.

Dzisiaj Cerkiew prawosławna na Białorusi funkcjonuje pod zwierzchnictwem Patriarchatu Moskiewskiego. Oznacza to, że działanie tego kościoła na Białorusi jest całkowicie zależne od władzy kościelnej w Rosji. Egzarcha Paweł, metropolita miński i zasławski, odnosząc się do kwestii przyznania dla Ukrainy autokefalii stwierdził, że „o ile dla Ukrainy próba narzucenia autokefalii to straszna tragedia, to dla

¹⁵ *Ibidem*, s. 82.

¹⁶ V. Kalinoŭski, *U Mensku adkryŭsà Grėka-katalicki cėntar*, „Radyė Svaboda”, [w:] <https://www.svaboda.org/a/1145661.html> (dostęp 19.05.2019).

Białoruskiej Cerkwi byłaby to śmierć, skazanie na zniszczenie”¹⁷. Staranie się o uzyskanie niezależności dla Białorusi jest możliwe ze względu na decyzję Konstantynopola o powrocie do stanu sprzed 1686 roku, kiedy przekazano Moskwie prawo do wyświęcania prawosławnego metropolity kijowskiego. W XVII wieku metropolia kijowska skupiała ziemie położone od Rzeczypospolitej po Smoleńsk, czyli również terytorium obecnej Białorusi. Pomimo możliwości, jaka się pojawiła, słowa białoruskiego zwierzchnika pokazują, jak silny związek odczuwają przedstawiciele białoruskiego duchowieństwa prawosławnego z Rosją. Uważają oni, że nie są w stanie bez niej egzystować, choć teoretycznie mają możliwość uzyskania autokefalii.

Większość liturgii w Kościele katolickim na Białorusi odprawianych jest w języku białoruskim, niektóre po polsku. Pozwolenia na odprawianie mszy polskim kapłanom są wydawane coraz niechętniej. Jak tłumaczy o. Sergiej Liepin, rzecznik Białoruskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego, „w białoruskich cerkwiach służą rosyjscy duchowni, ale jest ich o wiele mniej niż na przykład polskich księży w białoruskich kościołach”¹⁸. Może to wzbudzać niepokój władz w związku z propagowaniem zachodniej kultury i obyczajowości, które mogłyby doprowadzić do nasilenia się ruchów opozycyjnych.

1.3. Pamięć zbiorowa na Białorusi

Pamięć na temat wspólnej historii jest niezwykle ważna w kształtowaniu narodowej tożsamości. Według Barbary Szackiej pamięcią zbiorową jest „zbiór wyobrażeń członków zbiorowości o jej przeszłości, o zaludniających ją postaciach i minionych wydarzeniach, jakie w niej zaszły, a także sposobów ich upamiętniania i przekazywania o nich wiedzy uważanej za obowiązkowe wyposażenie członka danej zbiorowości. Inaczej mówiąc [...] wszystkich świadomych odniesień do przeszłości, które występują w życiu zbiorowym”¹⁹.

Z kolei Anthony Smith wyróżnia cztery zasoby kulturowe tożsamości narodowej²⁰, które są źródłem trwałości narodów, stając się „świętą opoką» narodu, wyróżnioną, otoczoną czcią i uznawaną za kanoniczną...”²¹. Do pierwszej grupy należą mity mówiące o pochodzeniu i opisujące cel egzystencji danego *etnosu* jako narodu wybranego przez bóstwo do wyższych celów. Inny rodzaj zasobów polega na *terytorializacji* – odwoływaniu się do historycznych granic oraz bezpośrednie łączenie *etni* z krajobrazem. Kolejną sferą jest wyobrażenie historii danego narodu, wraz z okresem zwanym „złotym wiekiem”. Wspomnienia przekazywane przez każdą jednostkę w inny, subiektywny sposób powodują, że te same wydarzenia nie

¹⁷ *Przywódca białoruskiego prawosławia: „Autokefalia byłaby śmiercią”*, Belsat.eu, [w:] <https://belsat.eu/pl/news/przywodca-bialoruskiego-prawoslawia-autokefalia-bylaby-smiercia> (dostęp 18.05.2019).

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006, s. 19.

²⁰ A. Smith, *Kulturowe podstawy narodów*, Kraków 2008, s. 60-68.

²¹ *Ibidem*, s. 61.

zawsze są zbieżne. „Złote wieki” Smith określa jako momenty w przeszłości, „gdy wspólnota była wielka oraz wspaniała politycznie i wojskowo albo gdy była bogata i rozkwitała, lub też gdy była najbardziej twórcza intelektualnie i artystycznie bądź religijnie i duchowo”²². Ostatnim wyznaczonym wymiarem jest idea poświęcenia jednostki dla wyższego celu. Autor ma tutaj na myśli celebrowanie ofiar poległych w walkach w obronie ojczyzny. W ten sposób jest czczona pamięć o nich i ukazywana świadomość poniesienia największej ofiary.

Po rezygnacji białoruskich władz z oficjalnej ideologii rusocentryzmu, do wizji przeszłości narodu zaczęły przenikać nie tylko elementy radzieckie, lecz także Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz te wcześniejsze – z dziesiątego wieku. Andriej Kazakiewicz z Instytutu Studiów Politycznych w Mińsku wyróżnił cztery koncepcje historyczne²³ – każda z nich stanowi inną wizję historii, w zależności od czasów, jakie autorzy uważają za początek narodowego państwa białoruskiego.

Pierwszą z nich jest etnokulturowa koncepcja narodu. Naród białoruski jest w niej rozumiany jako wspólnota etniczna, a państwo narodowe jest ukazywana głównie jako polityczna kontynuacja istniejących dawniej struktur politycznych. Zdaniem Wadzima Dzierużyńskiego, białoruskiego dziennikarza i publicysty, Księstwo Połockie miało stanowić preludium do powstania Białorusi²⁴. Ponadto autor zgadza się z poglądem Waliancina Akudowicza, według którego przez ostatnie tysiąclecie europejskiej historii Białoruś bywała ukryta, ale nigdy nie zniknęła. Niezależnie od tego, pod czyim była panowaniem (Wielkiego Księstwa Litewskiego, Rzeczypospolitej, Imperium Rosyjskiego, ZSRR), Białoruś zawsze posiadała status przestrzenny. Nawet kiedy obowiązywał zakaz używania tej nazwy, Imperium Rosyjskie było zmuszone znaleźć dla niej inną (Kraj Północno-Zachodni)²⁵.

Kolejna wyznaczona przez Kazakiewicza koncepcja została nazwana kulturowo-polityczną. Jednym z jej celów jest wyszukiwanie „symbolicznej ciągłości” różnych okresów w historii narodu białoruskiego. Dokonuje się łączenia elementów tradycyjnych (Wielkie Księstwo Litewskie, Białoruska Republika Ludowa) z niejednoznacznymi pod względem kulturowym i politycznym procesami państwowymi (Imperium Rosyjskie, II Rzeczpospolita, Białoruska SRR).

Jadwiga Jaskiewicz, doktor filozofii na Białoruskim Uniwersytecie Państwowym, jest jedną z autorek tekstów, które przedstawiają powyższe założenia. Udowadnia ona, w jaki sposób przeplata się wiele części historii tworząc jedną – białoruską, a jej teza ukazuje ciągłość współczesnego państwa białoruskiego ze Związkiem Radzieckim, jak i czasami sprzed utworzenia Imperium Rosyjskiego:

²² *Ibidem*, s. 65.

²³ A. Kazakievič, *Współczesna białoruska tożsamość historyczna*, [w:] *Tożsamości zbiorowe Białorusinów*, red. R. Radzik, Lublin 2012, s. 246-249.

²⁴ V.V. Derużinskij, *Tajny belorusskoj istorii*, Mińsk 2009.

²⁵ V.V. Akudovič, *Kod otsutstviä. Osnovy belorusskoj mental'nosti*, (brak miejsca wydania) 2007, s. 51-52.

„W świadomości współczesnego obywatela Białorusi powstaje obraz ojczyzny jako cywilizowanego suwerennego młodego państwa o starożytnych tradycjach, zdolnego do wypełnienia wyjątkowej historycznej misji, inicjatora procesów integracyjnych w przestrzeni poradzieckiej”²⁶.

Według kolejnej koncepcji, nazwanej państwowo-polityczną, Białoruś jako państwo stanowi ciągłość BSSR i jest podstawową strukturą polityczną i kulturową. Według Kazakiewicza, ten projekt służy do ideologizowania społeczeństwa i jest uzależniona od aktualnej sytuacji panującej w kraju. Dlatego też nie ma ujednoliconej narracji i autorów. Kulturowanie radzieckiego sposobu zarządzania państwem ma stanowić źródło doświadczeń, jakie należy kontynuować w dziedzinach społecznych i gospodarczych.

Rusocentryzm to koncepcja, według której istnieje jeden naród ruski, obejmujący Wielkorusinów, Małorusinów (Ukraińców) oraz Białorusinów. W koncepcji tej istnieje tylko jeden naród, który ma wspólną historię – razem odnosił sukcesy i przeżywał tragedie. Przedstawicielem tego typu myślenia jest Lew Krisztapowicz, doktor filozofii, który przedstawia następującą wizję historii:

„Nie było zasadniczych różnic między rosyjskim (moskiewskim) a ruskim (Białoruś). Oba narody czerpały z tego samego rosyjsko-ruskiego źródła (jeden język rosyjski, jedna wiara, jeden los) i gorliwie strzegły rosyjskiej kultury przed zanieczyszczeniem”²⁷.

A także:

„Białorusin, tak jak Wielkorusin i Ukrainiec, w swoim teoretycznym i praktycznym życiu jest Rosjaninem”²⁸, a Białoruś, podobnie jak Rosja i Ukraina, są częścią jednej całkowicie rosyjskiej cywilizacji”²⁹.

Od momentu odzyskania przez Białoruś niepodległości nie osiągnięto konsensusu co do narracji historycznej – skąd Białorusini pochodzą i kiedy nastąpiło utworzenie pierwszego państwa, które jest protoplastą obecnej republiki. Wśród obywateli wciąż istnieje podział na tych, którzy preferują świętowanie wybuchu Powstania Styczniowego, utworzenia Białoruskiej Republiki Ludowej (25 marca), wyzwolenie Mińska spod okupacji niemieckiej (3 lipca), lub zakończenie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (9 maja).

²⁶ Â.S. Âškevič, *Ideologiâ belorusskogo gosudarstva i nacional'naâ ideâ: istoriâ i sovremennost'*, s. 82, [w:] <https://bit.ly/2SZI89s> (dostęp 01.08.2019).

²⁷ L.E. Krištapovič, *Belorusskij put' – vmeste s Rossiej*, politpros.com, <https://www.politpros.com/journal/read/?ID=5926&journal=201> (dostęp 02.08.2019).

²⁸ Ros. *pycckuï*.

²⁹ L.E. Krištapovič, *Belorussia i belorusskaâ civilizaciâ*, Mińsk 1999, s. 134–135.

2. PRZESTRZEŃ PUBLICZNA W BARANOWICZACH

Baranowicze to miejscowość położona w północnej części obwodu brzeskiego na Białorusi. Miasto to posiada bogatą historię – w 1871 roku, kiedy nadano mu prawa miejskie, było w granicach Imperium Rosyjskiego. Następnie w latach 1918-1921 leżało w Białoruskiej Republice Ludowej (do tego tworu politycznego część miejscowych aktywistów narodowych nadal nawiązuje). W czasie międzywojnia miejscowość była częścią II Rzeczypospolitej. Do 1991 roku Baranowicze znajdowały się w Białoruskiej Socjalistycznej Republici Radzieckiej, z przerwą w latach 1941-1944, kiedy były pod kontrolą nazistów. W międzyczasie przez dwa lata stanowiły część BSRR.

2.1. Architektura

W odróżnieniu od części państw poradzieckich, Białoruś w żaden sposób nie podjęła próby usunięcia symboliki radzieckiej z przestrzeni publicznej³⁰. Wiele budynków wzniesionych za czasów Białoruskiej SRR wciąż zdobi czerwona gwiazda z sierpem i młotem, a na jednym z bloków widnieje napis upamiętniający 50-lecie Rewolucji Październikowej. Pomnik Lenina, znajdujący się na głównej ulicy, jest jednym z dziewięciu w republice, który został oficjalnie uznany przez władze państwowe za materialne dobro kultury. Ta informacja zamieszczona jest na tabliczce przy posągu. Stoi on na kilkumetrowym piedestale i jest zwrócony twarzą ku centralnemu miejscu w Baranowiczach – Placu Lenina. Zdaje się obserwować codzienne życie Baranowiczian, a nawet ich kontrolować. Sam monument nie jest podpisany. Można dojść do wniosku, że wszyscy mieszkańcy i przyjezdni mają obowiązek wiedzieć, jak wyglądał i kim był Władimir Ilicz. Popiersie żony Lenina, Nadieždy Krupskiej, która tak jak mąż nie miała nic wspólnego z miastem, znajduje się przy ulicy położonej nieco dalej od ścisłego centrum miasta. Zostało ono jednak postawione w widocznym miejscu – przed publicznym gimnazjum nr 16.

W Nowym Parku (Молодой парк), który jest największym w mieście, został umieszczony pomnik lotnika Siergieja Gricewca. W czerwcu 1938 roku wyjechał ochotniczo z grupą pilotów myśliwskich do Hiszpanii. W walkach na Półwyspie Iberyjskim brał udział do połowy października tego roku³¹. Po powrocie do Związku Radzieckiego przyznano mu odznaczenie Bohatera Związku Radzieckiego. 22 czerwca 1939 roku oddelegowano go na Daleki Wschód, gdzie został dowódcą grupy pilotów

³⁰ W. Rusiecki, *Lenin kontra historia. Co może zastąpić pomniki „wodza światowego proletariatu”?*, [w:] <https://belsat.eu/pl/news/lenin-kontra-historia-co-moze-zastapic-pomniki-wodza-swiatowego-proletariatu> (dostęp 07.07.2019).

³¹ V. D. Koślakov, *100-letie so dnâ roždeniâ pervogo dwaždy geraâ sovetskogo soŭza S. I. Gricewca*, [w:] <https://web.archive.org/web/20170422153540/http://gsiwinner.ru/новости/78-к-100-летию-грицевца> (dostęp 30.08.2019).

myśliwskich. Od 22 czerwca do 30 sierpnia brał udział w walkach na terenie Mongolii. 29 sierpnia 1939 r. został po raz drugi wyróżniony tytułem Bohatera Związki Radzieckiego za odwagę w czasie walk z wojskami japońskimi, zostając tym samym pierwszym w historii żołnierzem, którego dwukrotnie wyróżniono tym tytułem.

Pomnikiem uhonorowano również pierwszego bohatera Białorusi – Władimira Nikołajewicza Karwata. Został odznaczony także medalem „70 lat Sił Zbrojnych ZSRR” oraz orderem III stopnia „Za Służbę Ojczyźnie w Siłach Zbrojnych ZSRR”³². Po odzyskaniu niepodległości Białorusi złożył prośbę o przeniesienie do służby na jej terytorium. Był naczelnikiem sił powietrznych i przygotowania taktycznego 61 bazy lotniczej w Baranowiczach. 23 maja 1996 roku wypełniał lot szkoleniowo-treningowy, podczas którego doszło do awarii systemu hydraulicznego. Pilot nawiązał łączność z bazą i otrzymał rozkaz katapultowania się. Jednak ze względu na fakt, iż maszyna znajdowała się w pobliżu dwóch wsi, próbował skierować ją poza strefę zamieszkaną. W wyniku wypadku Karwat poniósł śmierć na miejscu. 21 listopada 1996 roku został pośmiertnie odznaczony tytułem Bohatera Białorusi³³. Upamiętniający Karwata pomnik to jedynie tabliczka przyczepiona do dużego głazu, który znajduje się w mało reprezentacyjnym i trudno dostępnym miejscu, choć jest położony na skwerze nazwanym jego imieniem. Spośród opisanych wyżej postaci jedynie Siergiej Gricewiec i Władimir Karwat byli związani z regionem. Pierwszy lotnik urodził się we wsi położonej kilka kilometrów od Baranowicz, a drugi służył na lotnisku wojskowym, które jest czynne do dziś.

W wielu poradzieckich miastach, w celu upamiętnienia bohaterów sowieckich poległych w walce z nazistami i faszystami, tworzone jest miejsce pamięci o nazwie Wieczny Ogień. Jest on największym monumentem związanym z wojną znajdującym się w Baranowiczach. Co ciekawe, jedynie przy tym pomniku zostały złożone kwiaty. Może to świadczyć o tym, że mieszkańcy miasta mają na uwadze osoby, które walczyły w obronie państwa i narodu, a nie muszą tęsknić za komunistycznymi postaciami związanymi z ZSRR, którym postawiono posągi.

Innym rodzajem architektury upamiętniającym większą liczbę osób jest *дошка памяці*. Są w niej przedstawione sylwetki osób, które pochodziły z Baranowicz i miały duży wpływ na rozwój państwa po rozpadzie Związku Radzieckiego. Napis w języku białoruskim „Імі ганарыцца наш край”, który został umieszczony na monumencie, niejako odcina się od historii sprzed 1992 roku. Zachwała on Białorusinów, którzy wsławili się swoją działalnością po rozpadzie ZSRR, a nie w trakcie jego trwania. Taki zabieg mógł zostać dokonany w celu zaznaczenia, że osoby, które widnieją na wystawie, są Białorusinami, nie Rosjanami. Szczegółowe opisy są jednak zamieszczone wyłącznie po rosyjsku. To ten język jest bardziej popularny na całej Białorusi, toteż na niego się zdecydowano.

³² *Pervomu Geroŭu posvâšaetsâ...*, „Belarus' segodnâ”, [w:] <https://www.sb.by/articles/pervomu-geroyu-posvyashchaetsya-.html> (dostęp: 07.07.2019).

³³ *Ibidem*.

W przestrzeni publicznej miasta istnieje wiele pomników odnoszących się do natury. Wśród nich jest m.in. łania oraz ryba. Pomnik wróbla, znajdujący się w samym centrum miasta, został wzniesiony w roku 2003, a był poświęcony temu ptakowi na całej Białorusi. Inne przykłady przywiązania Białorusinów do przyrody opiszę w dalszej części pracy.

Nazwy ulic w przeważającej części odwołują się do Związku Radzieckiego i aktywnych działaczy komunistycznych (Sowiecka, Komsomolska, Dzierżyńskiego). Jednak nie są one jedyne. Warta uwagi jest ulica nazwana imieniem Adama Mickiewicza, przy której wisi płaskorzeźba z wizerunkiem wieszczka. Umieszczony jest na niej napis w języku białoruskim „Вуліца названа ў гонар вялікага славянскага паэта Адама Міцкевіча”. Wskazuje to na bliskie kontakty z polską kulturą. Jednocześnie autor tablicy, tworząc podpis, nie chciał zawłaszczyć poety wyłącznie dla Białorusinów. Ciekawym pod innym względem jest słowo „słowiański”. Wszak Mickiewicz znał języki polski i litewski, lecz nie znał białoruskiego, choć pochodził z Nowogródka oddalonego ok. 60 kilometrów od Baranowicz. Pisarz czuł się silnie związany z ziemiami dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Obecnie do tej państwowości nierzadko odwołują się Białorusini, którzy zamieszkują ten obszar. Stąd chętnie zaznaczanie, że Mickiewicz jest im bliski.

Na tablicy przyklepionej do budynku przy ulicy Sowieckiej 69, zostały wybite nazwy ulic, które różniły się w zależności od państwa, w granicach którego leżały Baranowicze. Nosiła ona wcześniej nazwy Марінская, Szeptyckiego oraz Hauptstraße. Widać, że mieszkańcy założyli ją stosunkowo niedawno i wciąż pamiętają historię miasta, z chęcią się do niej odwołując.

W Baranowiczach jest wywieszona znaczna ilość plakatów reklamujących wydarzenia sponsorowane przez Wydział Kultury Miasta Moskwy czy Ministerstwo Kultury Federacji Rosyjskiej. Są również inne, niekomercyjne, przypominające o tym, że mieszkańcy miasta to Białorusini. Jest nim między innymi poster w języku rosyjskim z napisem „Я люблю Белврусь!” oraz białoruskojęzyczny, na którym jest napisane „Шчасце, калі побач!”. Na obu tych afiszach ukazana jest natura – łany zbóż oraz łąka z kwiatami. To kolejny dowód na to, że Białorusini często nawiązują do przyrody – to ona jest tym, co mogą uznawać za symbol swego kraju i nierzadko to zaznaczają.

W centralnej części miasta widoczne są banery zachęcające do nauki języka białoruskiego. Przykładem jest plakat z napisem „Маё першае слова – «каханне». Якім будзе тваё першае слова на роднай мове?”. Warty uwagi jest to, że przy tworzeniu tego hasła zostały użyte wyrazy, które po rosyjsku brzmią bardzo podobnie. Te, które brzmią w inny sposób, są wśród Białorusinów bardzo dobrze znane. Nawet podczas codziennej rozmowy słyszy się, że w powszechnym użyciu są stosowane sformułowania „беларуская мова”, a nie „белорусский язык”.

2.2. Przestrzeń publiczna i miejsca życia codziennego

„Tożsamość narodowa jest zakorzeniona w codzienności, w przyziemnych szczegółach interakcji społecznej, nawyków, rutynowych działań i wiedzy praktycznej”³⁴. Właśnie z tego powodu tak ważne jest zwracanie uwagi na to, czego doświadcza się na co dzień, na to, co zazwyczaj może być niedostrzegalne. W Baranowiczach znajdują się kościoły trzech wyznań chrześcijańskich: rzymsko-katolickie, prawosławne oraz ewangelickie. Każdy z nich jest powiązany z historią miasta i pozostałościami po Polakach, Rosjanach i Niemcach.

Pierwsze, co dostrzega się po wejściu do kościoła Podwyższenia Krzyża wzniesionego w 1924 roku (czasy II Rzeczypospolitej) jest okazałej wielkości obraz Jezusa Miłosiernego z podpisem „Jezu ufam Tobie” w języku polskim. Na obrazie ukazano Chrystusa ubranego w białą szatę. Stojąc, unosi prawą rękę w geście błogosławieństwa, natomiast lewą ręką wskazuje na swoje serce, z którego wychodzą promienie: biały i czerwony. Symbolizują one wodę oczyszczającą duszę i krew, która jest życiem dusz. Kolory obu promieni wyglądają również jak flaga Polski³⁵. Kolejnymi elementami, jakie można było dostrzec w świątyni, były polskie śpiewniki. Szczególną uwagę przykuwał „Śpiewnik kresowy” wydany w latach 1991-1993, zawierający najpopularniejsze polskie pieśni religijne.

Wszystkie niedzielne msze święte były odprawiane po białorusku. Z wyjątkiem jednej, celebrowanej przez polskiego kapłana w jego ojczystej mowie. Wierni po zakończeniu białoruskojęzycznej mszy, w której aktywnie uczestniczyli, po wyjściu z kościoła zaczęli rozmawiać ze sobą w języku rosyjskim. Ukazuje to, że mimo wszystko to nim na co dzień się porozumiewają. Pozwala to wywnioskować, że języki polski i białoruski być może odgrywają rolę języka przeznaczonego wyłącznie do sakralnej sfery życia.

Po przeprowadzeniu rozmowy ze sprzedawczynią cerkiewnego sklepu z dewocjonaliami, dopytując o język kazania i liturgii (w cerkwi prawosławnej obrządek sprawowany jest w języku cerkiewnosłowiańskim), jej odpowiedź brzmiała „на нашем, на русском!”, co ponownie wskazuje na język, jaki mieszkańcy Baranowicz uznają za rodzimy. Zdaniem Michaela Billiga „termin «my» jest używany w pozbawiony refleksji sposób [...] jako element oznaczający «nas» jako członków narodu. Jest to przejaw sposobu, w jaki narody są «naturalizowane», włączane w zdroworozsądkowy pogląd na temat tego, jak działa świat, i obdarzone wartościami moralnymi, które wynoszą to, co narodowe, ponad inne związki społeczne”³⁶. Zgodnie z tym przemyśleniem, na podstawie przytoczonej wypowiedzi można wysnuć wniosek, że część wyznawców prawosławia czuje się bardziej Rosjanami niż Białorusinami.

³⁴ T. Edensor, *op. cit.*, s. 32.

³⁵ P. Socha, *Development of the Worship of Divine Mercy in Poland and Abroad*, “Peregrinus Cracoviensis” 11, 2001, s. 116-118.

³⁶ M. Billig, *op. cit.*, s. 23; cyt. za: T. Edensor, *op. cit.*, s. 25.

Przy wejściu do kościoła ewangelickiego kobieta pracująca w portierni, która musiała dostrzec nową twarz, spytała się o cel wizyty. Może to wskazywać na zamkniętą społeczność baranowickich protestantów. Pomimo tego, że świątynia jest dużych rozmiarów i posiada nowoczesne wyposażenie (nagłośnienie, instrumenty muzyczne, wideorejestratory), w liturgii uczestniczyło niewielu wiernych. Nabożeństwo prowadzone było w języku rosyjskim przez trzech pastorów, a w jej trakcie często odwoływano się do Baranowicz – historii miasta z przełomu lat 80. i 90. XX wieku. Ukazuje to silną regionalizację miejscowych wyznawców protestantyzmu.

Choć te trzy baranowickie społeczności chrześcijańskie różnią się od siebie, szczególnie jeden wspólny mianownik się uwydatnił – język rosyjski jako język podstawowej, codziennej komunikacji, uznawany za język ojczysty. Ponadto w kościele katolickim widoczne były nawiązania do kultury polskiej i języka białoruskiego (być może polskość i białoruskość traktowane są przez baranowickich katolików jako element ściśle związany z religią). Społeczność ewangelicka odnosi się jedynie do regionu baranowickiego i jego czasów najnowszych, cerkiew prawosławna natomiast całkowicie uległa wpływom rosyjskim.

Robienie zakupów jest całkowicie przyziemną aktywnością – najczęściej zwraca się uwagę wyłącznie na cenę i jakość danego produktu. Jednak czynność ta może stanowić również świadome wyrażanie tożsamości. Rzadko kiedy wybór towarów skłania do głębszej refleksji, lecz jak pisze Tim Edensor, „niektóre mają większe znaczenie symboliczne dla tożsamości narodowej niż inne, a ich kupowanie i używanie stanowi obowiązek patriotyczny”³⁷.

Choć najpopularniejszy sklep w Baranowiczach – „Советский” – nazwą nawiązuje do Związku Radzieckiego, to można dostrzec w nim wiele opakowań z narodowymi emblematami, które zostały ukazane w biało-czerwono-białych kolorach. Przykładem jest cukier „Сладкий сахар” czy kiełbasa „Докторская”. Naturalne wydaje się nawiązanie tymi kolorami do flagi, która była oficjalną Białoruskiej Republiki Ludowej oraz Republiki Białoruś w latach 1991-1995. Obecnie posługiwanie się nią w przestrzeni publicznej jest zabronione, lecz można dostrzec, że wciąż wykorzystuje się jej barwy w celach reklamowych, pamiętając o historii państwa, jaka miała miejsce przed i po Białoruskiej SRR.

Z kolei piwo „Ў нескладовае” swoją nazwą odnosi się do bukwy, która występuje wyłącznie w białoruskiej odmianie alfabetu i ma tu stanowić niejako symbol białoruskości. Mimo, że nazwa tego napoju jest napisana po białorusku, poniżej powtórzona została w języku rosyjskim, a skład opisany jest wyłącznie po rosyjsku.

25 marca część białoruskiego społeczeństwa obchodzi Dzień Wolności – nieuznawane przez obecne władze święto, które upamiętnia powstanie w 1918 roku Białoruskiej Republiki Ludowej, pierwszego narodowego bytu politycznego. Pomimo tak ważnego momentu w historii, mieszkańcy Baranowicz nie zdecydowa-

³⁷ T. Edensor, *op. cit.*, s. 147.

li się nawet zaznaczyć 101. rocznicy proklamowania BRL w jakikolwiek sposób, w przeciwieństwie do mińszczan³⁸.

Jedynie, co odróżniało ten dzień od innych, jest porządek mszy w kościele katolickim – były one odprowadzane zgodnie z niedzielnym harmonogramem. Ukazuje to, że mieszkańcy miejscowości mogą nie być świadomi tego, co się wydarzyło ponad sto lat temu, albo nie chcą ryzykować konfliktu z prawem poprzez celebrowanie tego dnia.

2.3. Instytucje kultury

W Muzeum Ziemi Baranowickiej wystawa, w całości opisana w języku białoruskim, została podzielona na kilka sal – każdą z nich poświęcono innej tematyce, związanej z regionem. Rozpoczyna się ona od lokalnej fauny i flory. Po raz kolejny widoczne jest przywiązanie lokalnego społeczeństwa do natury. „Czerwona księga Republiki Białoruś”, w której zamieszczone są obrazy zwierząt wraz z ich charakterystyką, zajmowała specjalne miejsce w całej wystawie. Dużą część przeznaczono na przedstawienie życia Franciszka Skaryny – XVI-wiecznego humanisty, który przetłumaczył biblię na język starobiałoruski. Bohaterom Powstania Styczniowego również poświęcono wiele miejsca. Wśród nich znalazł się m.in. Wincenty Konstanty Kalinowski, jeden z przywódców insurekcji, uważany za wspólnego bohatera Białorusi, Litwy i Polski.

Historia Białoruskiej Republiki Ludowej zajmowała niewielką część jednej z sal. Może to sugerować brak silnych związków mieszkańców z tą państwowością, pomimo że BRL była pierwszym białoruskim państwem narodowym. Z drugiej strony twór ten nie istniał długo (niecały rok). Właśnie ten fakt może być powodem tak małej ilości informacji zamieszczonych w muzeum.

Bardziej szczegółowo opisano czasy II Rzeczypospolitej. Mapy, dokumenty, pocztówki i rzeczy osobiste świadczą o tym, że Baranowiczanie nie tylko pamiętają o tym, że ich miasto znajdowało się przez kilkadziesiąt lat w granicach RP, ale również ciepło przywołują pamięć tamtego okresu. Nie było żadnego negatywnego opisu dotyczącego lat międzywojnia. Najwięcej miejsca poświęcono Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej – wojsko radzieckie ukazano jako oswobodziciela spod nazistowsko-faszystowskiego ucisku. Czerwonoarmistów walczących z Niemcami w latach 1941-1945 uznaje się za bohaterów – na wystawie znajdują się medale, które otrzymywali żołnierze za męstwo na polu walki.

Innym miejscem ilustrującym stosunek Baranowiczanie do historii jest muzeum kolejnictwa. W skład zbiorów ukazanych nieopodal dworca wchodziły lokomotywy, dyliżanse, dawne wagony towarowe oraz wojskowe pojazdy szynowe,

³⁸ Białoruś, opozycyjny Dzień Woli: zatrzymania polityków i muzyków, PolskieRadio24.pl, [w:] <https://www.polskieradio.pl/75/921/Artykul/2283942,Bialorus-opozycyjny-Dzien-Woli-zatrzymania-politykow-i-muzykow> (dostęp 10.08.2019).

przeważnie produkcji radzieckiej. Najstarszym obiektem w muzeum była mała lokomotywa z czasów carskich. Nie zostały zaprezentowane żadne nowoczesne pojazdy, pomimo cenionych białoruskich producentów kolejowych i zwiększonej produkcji w ostatnich latach³⁹.

Przedmioty o znaczeniu historycznym mogą stanowić pewne wartości, być formą identyfikacji⁴⁰, a rodzaje eksponatów i sposoby ich przedstawienia w lokalnych muzeach pozwoliły dostrzec, że w każdym z nich istnieją wyraźne nawiązania do czasów socjalizmu, jako okresu oswobodzenia mieszkańców regionu przez wojska radzieckie oraz rozkwitu mechanizacji.

W miejscowej bibliotece znajdują się m.in. biografie Czesława Miłosza i Wisławy Szymborskiej – obie po białorusku. Oprócz tego można wypożyczyć również podręczniki do nauki języka polskiego „A to Polska właśnie!”, dedykowane dzieciom mieszkającym na dawnych wschodnich kresach Polski. Karty informujące o tym, jak często dane książki były wypożyczane, ukazują, że mieszkańcy miasta z chęcią uczą się języka polskiego. Powodem mogą być polskie korzenie, a co za tym idzie – chęć otrzymania Karty Polaka. Wiąże się to z łatwiejszym wyjazdem do państw Unii Europejskiej w celu zdobycia wyższego wykształcenia i pracy.

Przeważająca część publikacji dostępnych w baranowickich księgarniach została wydana w języku rosyjskim. W skład białoruskich, których było mniej, a ich cena znacznie wyższa, wchodziły przede wszystkim podręczniki wczesnoszkolne. Zawsze wydzielano specjalny regał z narodowymi autorami, bądź z tematyką poświęconą historii i społeczeństwu białoruskiemu. „Pan Tadeusz” Adama Mickiewicza był dostępny wyłącznie po białorusku, w formie małej książeczki w miękkiej okładce. Z tyłu książki zamieszczono opis autorstwa Lawona Barszczeuskiego, również po białorusku:

„Adama Mickiewicza przyjęło się nazywać polskim poetą, ale bohaterowie niemal wszystkich jego najbardziej znanych dzieł mieszkają w jego rodzinnej Litwie – Białorusi. Nie tylko tam mieszkają, ale i umierają za Ojczyznę [...]. Nowogródzka szlachta pokazuje umiłowanie wolności, nie bojąc się stawiać czoła jakimkolwiek najeźdźcy, ale jednocześnie zaskakuje naiwnością i... białoruską chytrą. Scena desperackiej bitwy naszej szlachty z regularnym wojskiem rosyjskim, w którego skład wchodził również Białorusini, jest jedną z najbardziej pamiętnych w literaturze XIX wieku”⁴¹.

³⁹ „Štadler” planiruet dopolnitel'no investirovat' v razvitie proizvodstva v Belarusi okolo 35 mln evro, BELTA, [w:] <https://www.belta.by/economics/view/shtadler-planiruet-dopolnitelno-investirovat-v-razvitie-proizvodstva-v-belarusi-okolo-35-mln-evro-304600-2018> (dostęp 04.08.2019).

⁴⁰ T. Edensor, *op. cit.*, s. 139.

⁴¹ A. Mickevič, *Pan Tadehush, abo aposhni naezd u Litve*, [opis książki autorstwa Lawona Barszczeuskiego znajdujący się na tyle okładki], TAA «Papury» 2015.

Ten cytat ukazuje, jak bardzo część białoruskiej społeczności czuje się związana z Mickiewiczem i z Wielkim Księstwem Litewskim. Warto zwrócić uwagę na to, że obecne przywiązanie do lokalnej przyrody wśród Białorusinów może mieć korzenie właśnie w jej bogatych opisach, zaprezentowanych przez Mickiewicza.

Pamiętkami, jakie można było otrzymać w miejscowych księgarniach, sklepach i na poczcie, były przede wszystkim magnesy – najczęściej z żubrami i bocianami oraz symboliką narodową. Na pocztówkach widniały miejscowe zabytki, a na znaczkach, jakie otrzymywało się na poczcie, nadrukowany był narodowy emblemat w kolorach białym i czerwonym. W placówkach pocztowych istniała również możliwość zakupu książek dla osób w każdym wieku i mających różnorakie zainteresowania. Na ulotce prezentowane były pozycje zagraniczne (zachodnie i rosyjskie), wszystkie wydane wyłącznie po rosyjsku. W ich skład wchodziły m.in. książki przygodowe, historyczne, kucharskie, czytanki dla dzieci i podręczniki do nauki języków obcych, w tym przede wszystkim angielskiego.

Mieszkańcy Baranowicz nie przywiązują dużej wagi do flag narodowych – w miejscach publicznych nie można było dostrzec żadnej z okazji 25 marca (proklamowanie Białoruskiej Republiki Ludowej), czy 2 kwietnia (Dzień Jedności Białorusi i Rosji). Pomimo, że w przestrzeni publicznej język białoruski jest zdominowany przez rosyjski, to na podstawie pozycji w księgarniach i sklepach można wywnioskować, że pamięć o własnej kulturze jest w pewnym stopniu pielęgnowana.

Z analizy przestrzeni publicznej Baranowicz można wyciągnąć wiele wniosków mówiących o tożsamości narodowej mieszkających w nim Białorusinów. Na ulicach wciąż widoczne są odwołania do Związku Radzieckiego i znanych postaci tego okresu. Pomimo, że w dziejach Białorusi jest wiele znamienitych postaci, jak księżna Anastazja Słucka czy poeta Janka Kupała, którzy są przez część społeczeństwa uważani za przedstawicieli białoruskiej kultury i historii, to w ogólnodostępnych miejscach dominują postacie związane z ZSRR. Pamięć o Adamie Mickiewiczu, który urodził się kilkadziesiąt kilometrów od Baranowicz, eksponaty w muzeum oraz poczytność polskojęzycznych książek świadczą o dużym wpływie polskości na tożsamość narodową mieszkańców miasta. Kościół katolicki stał się ambasadorem białoruskiej mowy, ale także polskiej kultury. Cerkiew prawosławna z kolei zdaje się być przedstawicielem Rosji, a protestanci zwracają dużą uwagę na regionalność.

Można stwierdzić, że pomimo kilkadziesiąt lat tłumienia narodowych aspiracji przez Związek Radziecki, w Baranowiczach jego mieszkańcy manifestują swoją przynależność do narodu białoruskiego. Pomaga w tym między innymi stałe zaznaczanie, jak ważna w ich tożsamości jest natura. To przywiązanie do przyrody jest dla Białorusinów cechą charakterystyczną. Natomiast używanie kolorów białego i czerwonego w logotypach i opakowaniach produktów dostępnych w skle-

pach wskazuje, że barwy związane z BRL są symbolem na tyle ważnym, że przedsiębiorcy sięgają po niego w działaniach marketingowych.

W przestrzeni miasta znajdują się liczne symbole świadczące o wyraźnych związkach z Rosją; Baranowiczanie demonstrowują jednak swoją odrębność. Nie jest to łatwe ze względu na dominację rosyjskiego języka w przestrzeni publicznej, lecz gdy gdzieś dostrzeże się tabliczkę w języku białoruskim czy wyszywankę z narodowym ornamentem, ma się świadomość, że białoruskość, choć nieco cicha, jest tam wciąż żywa.

Literatura

- „Štadler” planiruet dopolnitel'no investirovat' v razvitie proizvodstva v Belarusi okolo 35 mln evro, BELTA, [w:] <https://www.belta.by/economics/view/shtadler-planiruet-dopolnitelno-investirovat-v-razvitie-proizvodstva-v-belarusi-okolo-35-mln-evro-304600-2018> (dostęp 04.08.2019).
- Akudovič V.V., *Kod otsutstviâ. Osnovy belorusskoj mental'nosti*, (brak miejsca wydania) 2007.
- Anderson B., *Wspólnoty wyobrażone*, Kraków 1997.
- Åškevič Ā.S., *Ideologiâ belorusskogo gosudarstva i nacional'naâ ideâ: istoriâ i sovremennost'*, s. 82, [w:] <https://bit.ly/2SZI89s> (dostęp 01.08.2019).
- Barwiński M., *Pojęcie narodu oraz mniejszości narodowej i etnicznej w kontekście geograficznym, politycznym i socjologicznym*, Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica nr 05/2004.
- Białoruś, opozycyjny Dzień Woli: zatrzymania polityków i muzyków*, PolskieRadio24.pl, [w:] <https://www.polskieradio.pl/75/921/Artykul/2283942,Bialorus-opozycyjny-Dzien-Woli-zatrzymania-politykow-i-muzykow> (dostęp 10.08.2019).
- Derużinskij V.V., *Tajny belorusskoj istorii*, Mińsk 2009.
- Drakohrust Ū., *Belorusskij nacjonalizm govorit po-russki*, Belorusskaâ delovaâ gazeta, 19.01.1998.
- Hroch M., *Małe narody Europy*, Wrocław 2003.
- Ioffe G., *Długotrwałe poszukiwanie białoruskiej tożsamości*, [w:] *Tożsamości zbiorowe Białorusinów*, red. R. Radzik, Lublin 2012.
- Kalinoŭski V., *U Mensku adkryŭsâ Grêka-katalicki cêntar*, Radyë Svaboda, [w:] <https://www.svaboda.org/a/1145661.html> (dostęp 19.05.2019).
- Kazakievič A., *Współczesna białoruska tożsamość historyczna*, [w:] *Tożsamości zbiorowe Białorusinów*, red. R. Radzik, Lublin 2012.
- Košlakov V. D., *100-letie so dnâ roždeniâ pervogo dvaždy geroâ sovetskogo soŭza S. I. Gricevca*, [w:] <https://web.archive.org/web/20170422153540/http://gsiwinner.ru/новости/78-к-100-летию-грицевца> (dostęp: 30.08.2019).
- Krištapovič L.E., *Belorussiâ i belorusskaâ civilizaciâ*, Mińsk 1999.
- Krištapovič L.E., *Belorusskij put' – vmeste s Rossiej*, politpros.com, [w:] <https://www.politpros.com/journal/read/?ID=5926&journal=201> (dostęp 02.08.2019).

- Kurczewska J., *Naród*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 2, red. Z. Bokszański, Warszawa 1999.
- Łukaszenka nie chce ani do NATO, ani do Rosji*, Belsat.eu, [w:] <https://belsat.eu/pl/news/lukaszenka-nie-chce-ani-do-nato-ani-do-rosji/> (dostęp 29.07.2019).
- Mìckevič A., *Pan Tadehvush, abo aposhni naezd u Litve*, [opis książki autorstwa Lawona Barščëŭskiego znajdujący się na tyle okładki], TAA «Papury» 2015.
- NISEPI, <http://old.iiseps.org/11-04-13.html> (dostęp 30.02.2019).
- Paz'nák Z., *Para stavic' kropki nad „i”*, Radyë Svaboda, [w:] <https://www.svaboda.org/a/2294204.html> (dostęp 27.02.2019).
- Pervomu Geroú posvâšaetsâ...*, „Belarus' segodnâ”, [w:] <https://www.sb.by/articles/pervomu-geroyu-posvyashchaetsya-.html> (dostęp: 07.07.2019).
- Przywódca białoruskiego prawosławia: „Autokefalia byłaby śmiercią”*, Belsat.eu, [w:] <https://belsat.eu/pl/news/przywodca-bialoruskiego-prawoslavia-autokefalia-bylyby-smiercia> (dostęp 18.05.2019).
- Respublika Belarus' v zerkale sociologii: sbornik materialov sociologičeskich issledovanij*, Informacionno-analičeskij centr pri Administracii Prezidenta Respubliki Belarus', Mińsk 2018.
- Riabczuk M., *Od Małorosji do Ukrainy*, Kraków 2002.
- Sahanowicz H., *Historia Białorusi: od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2001.
- Smith A., *Kulturowe podstawy narodów*, Kraków 2008.
- Socha P., *Development of the Worship of Divine Mercy in Poland and Abroad*, “Peregrinus Cracoviensis” nr 11, 2001.
- Szacka B., *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006.
- W. Rusiecki, *Lenin kontra historia. Co może zastąpić pomniki „wodza światowego proletariatu”?*, [w:] <https://belsat.eu/pl/news/lenin-kontra-historia-co-moze-zastapic-pomniki-wodza-swiatowego-proletariatu> (dostęp: 07.07.2019).

Wiktor Coj – życie i twórczość jednego z czołowych przedstawicieli radzieckiej kontrkultury muzycznej

Streszczenie: Wiktor Coj, lider radzieckiego zespołu rockowego Kino, jest jedną z czołowych postaci radzieckiej i rosyjskiej kontrkultury muzycznej końca XX wieku. Jego twórczość towarzyszyła całemu pokoleniu wychowanemu w schyłkowym etapie istnienia ZSRR. Mimo jego wczesnej śmierci w sierpniu 1990 roku, aż do dziś Coj otoczony jest swoistym kultem, a pamięć o nim i o jego twórczości jest stale pielęgnowana. Tekst ma na celu przybliżenie jego sylwetki.

Summary: Victor Tsoi, leader of soviet rock band Kino, is one of the most important figures of soviet and russian musical counterculture of late 20th century. His work accompanied the entire generation raised in the late stage of the USSR's existence. Despite his early death in August 1990, until today Tsoi is surrounded by a cult, and the memory of him and his work is still in people's mind. The text aims to bring his figure closer.

Słowa kluczowe: kontrkultura, Wiktor Coj, rock, kultura radziecka.

Keywords: counterculture, Victor Tsoi, rock, soviet culture.

21 czerwca 1962 roku na świat przyszedł Wiktor Coj, syn koreańskiego uchodźcy Roberta Maksimowicza Coja i rosyjskiej nauczycielki wychowania fizycznego Walentyny Wasiljewny. Jego ojciec w latach 50. XX w. uciekł przed koreańską wojną i osiedlił się, początkowo w Kazachskiej SRR, a ostatecznie w Leningradzie w RFSRR, gdzie pracował na stanowisku inżyniera. Pochodzenie ojca muzyka było o tyle istotne, że sam Coj miał bardzo charakterystyczne „azjatyckie” rysy. Przez to mógł on później uchodzić za sztandarowy przykład sowieckiej różnorodności etnicznej. Wiktor wychowywał się w Leningradzie, nieopodal dzielnicy Kupczino, gdzie paręnaście lat później narodził się radziecki punk. Jeszcze w szkole podstawowej Coj poznał Maksa Paszkowa, którego ojciec, będący dyplomatą, przywoził do ZSRR zachodnie płyty z muzyką pokroju The Beatles, Elvisa Presleya, czy Milesa Davisa. W tym czasie na radzieckiej scenie muzycznej działały już Maszyna Wriemieni i miejscowe Akwarium. Coj, będąc pod wpływem rodzinnych wykonawców, płyt Paszkowa oraz innych – zachodnich, hard rockowych zespołów, takich jak: Black Sabbath czy The Who, postanowił za-

czyć grać na gitarze basowej i wraz ze wspomnianym Maksem Paszkowem założył własny zespół rockowy. Mao, bo taki wówczas pseudonim nosił Coj, oraz jego piętnastoletni rówieśnik, założyli w roku 1977 zespół Pałata Nr 6¹, do którego dołączył jeszcze perkusista Anatolij Smirnow². Na przestrzeni lat zespół zagrał kilka mniejszych koncertów, ale po zakończeniu szkoły drogi muzyków rozeszły się. Coj poszedł do technikum, gdzie szkolił się na renowatora zabytków³.

Na początku lat 80. XX wieku Coj wraz z Aleksiejem Rybinem poznali i zaprzyjaźnili się ze Andriejem „Swinem” Panowem⁴. To właśnie u niego słuchali zachodniego punk rocka, a następnie pod jego przewodnictwem zostali pierwszą punkową ekipą w historii ZSRR. Ekipa ta nazywała się „bitnikami”, malowała się i piła tanie leningradzkie wino, czyli tzw. *portwein*⁵. W tej atmosferze Aleksiej „Ryba” Rybin zaczął tworzyć autorskie gitarowe kompozycje, pod które Coj śpiewał swoje pierwsze własne piosenki. Po tym jak zespół Swina – AU, został zaproszony do Moskwy na *kwartirnik*, Coj i Ryba pojechali razem z nim i dali swój pierwszy moskiewski koncert⁶. Po powrocie do Leningradu muzycy poznali jeszcze Majka Naumienko z zespołu Zoopark i słynnego BG z Akwarium oraz zaczęli grać w duecie. Nazwę pomógł im wybrać BG. Brzmiała ona Garin i Giberboloidy. Nazwa ta odnosiła się do jednej z pierwszych radzieckich powieści z gatunku *science fiction* „Eksperymenty inżyniera Garina” autorstwa Aleksieja Tołstoja z 1927 roku. Na samym początku istnienia grupy jej perkusistą był jeszcze Oleg Walinskij, który zagrał z nią tylko jeden koncert, a następnie trafił do wojska i wyjechał służyć na Kubie⁷. Był to rok 1981, a Coj pod silnym wpływem Majka, Swina i BG napisał szereg nowych piosenek, a w tym jedną nawiązującą do jego pierwszego moskiewskiego *kwartirnika*:

„Nie podoba mi się miasto Moskwa,
wolę miasto Leningrad.
Jesteśmy zbyt wcześnie dojrzałymi owocami,
więc szybciej zostaniemy zjedzeni”⁸.

W bardzo szybkim tempie Coj i Rybin napisali kilka kompozycji, które nadawały się na płytę. Towarzyszyło temu powstanie Leningradzkiego Rock Klubu, którego muzycy chcieli zostać członkami, oraz romans między Cojem i jego przyszłą żoną Marianną Kowaliową. I tak zespół w 1982 roku zmienił nazwę na bardziej chwytliwe i nośne Kino. Po latach w wywiadzie, którego Wiktor Coj udzielił w programie „Do 16 i starsze”, lider tłumaczył, że nazwa zespołu powinna zapadać w pamięć i być jak najbardziej abstrakcyjna⁹. Pod nazwą Kino muzycy we wciąż dwuosobowym składzie wzięli się za nagranie swojej debiutanckiej płyty. Grupę podczas nagrań wsparli zaprzyjaźnieni muzycy z zespołu Akwarium, a w tym i sam BG. W takich okoliczno-

⁹ ... *Do 16 i starsze*. *Efir* 01.11.1988. *Interv ũ c V. Coem, škol niki Tblilisi i Leningrada* (1988), YouTube, {w:] [youtube.com/watch?v=OYMMnCjkag8](https://www.youtube.com/watch?v=OYMMnCjkag8) (dostęp 21.06.2019).

ściach powstał pierwszy album Kina pod nazwą „45”. Jego nazwa miała odnosić się do długości samego nagrania, które trwało około 45 minut, jednak w ostatniej chwili muzycy zdecydowali się nie umieszczać na albumie kompozycji „Ja – asfalt”, więc mimo, iż materiał wyszedł ostatecznie krótszy, to nazwa płyty pozostała niezmienną¹⁰.

Płyta „45” została bardzo ciepło przyjęta, zarówno przez środowisko leningradzkich punków, jak i raczkujących dziennikarzy muzycznych z czasopisma „Roxy”¹¹. Na albumie znalazły się przede wszystkim kompozycje, które Coj grywał już na koncertach w Leningradzie i Moskwie, a spośród nich najbardziej popularne były „Moi Druzja” (Moi Przyjaciele), „Woś’moklasnica” (Ósmoklasistka) czy „Aluminiowyje ogurcy” (Aluminiowe ogórki), „Wriemia jest, a dienieg niet” (Czas jest, a pieniędzy nie ma), a także dwuczęściowy utwór „Bezdielnik” (Obiok)¹². Tego samego roku zespół wystąpił po raz pierwszy na scenie LRK, a na sam koncert wymalowała ich i wystroiła, pracująca wówczas w cyrku muza Coja – Marianna. Po tym zespół zagrał jeszcze parę *kwartirników* i już w roku 1983 powrócił na deski *rock-klubu*. W tym czasie Coj i Rybin sprzeczali się o pozycję lidera w grupie, do której to w tym samym czasie dołączył gitarzysta Jurij Kasparian. Po nieudanym koncercie, między Wiktorem Cojem a Aleksiejem Rybinem doszło do kłótni, po której grupę ostatecznie opuścił ten drugi¹³.

Tego samego roku Coj i Kasparian zaczęli pracować nad nowym materiałem na kolejną, tym razem elektryczną płytę. Nagranie demonstracyjne nowego albumu zostało jednak wielokrotnie zgrane i wypuszczone, stało się to za sprawą Aleksieja Wisznij, który pomagał przy jego zapisie. W takich okolicznościach do nielegalnego obiegu trafił album „46” z którego Coj nie był jednak zadowolony, a piosenki na nim zawarte w nowych, bardziej profesjonalnych aranżacjach pojawiały się później na kolejnych wydawnictwach grupy. Między pierwszym a drugim albumem grupy widać ogromną różnicę, zarówno w muzyce, jak i w tekstach. Nowe kompozycje Wiktora Coja nie przypominały już gitarowych ballad i ironicznych punkowych przyśpiewek; lider co prawda wciąż grał na gitarze akustycznej, ale w akompaniamencie gitary elektrycznej Jurija Kaspariana¹⁴.

Rok 1984 był dla Kina przełomowy. W lutym miał miejsce ślub Wiktora Robertowicza i Marianny, a przy nagrywaniu kolejnej, tym razem pełnoprawnej płyty do zespołu dołączył basista Aleksandr Titow z zespołu Akwarium oraz perkusista Gustaw Gurianow. Coj i jego zespół zaczęli przykładac ogromną wagę do swojego wizerunku, muzycy ubierali się już tylko na czarno i mocno się malowali, a Coj na koncertach wykonywał skomplikowane układy taneczne imitując ruchy Bruce’a Lee, który stał się wtedy, po Wysockim i Bojarskim, jego nowym idolem¹⁵. Ze-

¹⁰ V. Žukova, *Viktor Coj. Zvezda po imieni Sol nce*, Możajsk 200, s. 145.

¹¹ K. Usenko, *op. cit.*, s. 55.

¹² *Kino – 45*, Discogs, [w:] [discogs.com/Кино-45/release/2416715](https://www.discogs.com/Кино-45/release/2416715) (dostęp 21.06.2019).

¹³ K. Usenko, *op. cit.*, 59-60.

¹⁴ V. Žukova, *op. cit.*, s. 149-150.

¹⁵ Choć fascynował się nim od dawna.

spół zyskał wówczas nowe oblicze, które utrzymał aż do końca swojego istnienia. Uważa się, że nowi muzycy wnieśli do grupy tzw. powiew świeżości i w rezultacie album, nazwany później „Naczalnik Kamczatki”, był bardzo innowacyjny, a kompozycje grupy grane były w nowatorskim stylu new romantic. Wizerunek grupy i styl granej przezeń muzyki idealnie wówczas się uzupełniały. Podczas nagrywania „Naczalnika Kamczatki” po raz ostatni Coj skorzystał z pomocy swoich leningradzkich przyjaciół, dzięki czemu na albumie, poza standardowymi dla Kina instrumentami, usłyszeć można było m.in. saksofon i niecodzienne instrumenty klawiszowe oraz perkusyjne¹⁶. W takich okolicznościach powstał jeden z najważniejszych utworów Coja pod dumnie brzmiącą nazwą „Poslednij gieroj” (Ostatni bohater), który stał się jednym z hymnów pokolenia. Wiktor śpiewał w nim:

„Dzień dobry, ostatni bohaterze.
Dzień dobry tobie i takim jak ty. [...] Chciałeś być sam, ale szybko ci przeszło.
Chciałeś być sam, ale nie umiałeś być sam.
Twój багаż jest lekki, lecz drętwieją ci ręce.
I znowu witasz świt, grając w durnia.
Dzień dobry, ostatni bohaterze. [...] Nad ranem próbujesz jak najszybciej wyjść.
Dzwonek telefonu jak rozkaz „naprzód marsz!”
Więc idziesz tam, dokąd nie chcesz iść.
Więc idziesz tam, gdzie nikt na ciebie nie czeka.”¹⁷

W maju tego samego roku zespół Kino wystąpił na drugiej już edycji festiwalu w Leningradzkim Rock Klubie, którego był *de facto* główną gwiazdą¹⁸. W zespole dochodziło do niesnasek, których głównym powodem były spory odnośnie dalszego kierunku rozwoju grupy. Zespół chciał stać się popularny poza Leningradem, więc Coj eksperymentował wówczas z nowymi gatunkami muzycznymi, a w tym z zachodnim popem. Basista Titow nie znajdował już czasu na próby z Kinem, gdyż równolegle grał jeszcze w zespole Akwarium. Marianna, która była już żoną Coja, zaszła w ciążę. Był to zatem bardzo burzliwy, choć owocny rok dla zespołu¹⁹.

Z nadejściem nowego roku sytuacja społeczno-polityczna w ZSRR ulegała zmianie. 10 marca 1985 roku zmarł Sekretarz Generalny KC KPZR Konstantin Czernienko, a dzień później jego miejsce zajął Michaił Gorbaczow, który jeszcze tego samego roku rozpoczął program reform, znany szerzej jako *pierestrojka*. Na fali *pierestrojki* radzieccy przedstawiciele kontrkultury zyskali nowe możliwości.

¹⁶ K. Usenko, *op. cit.*, s. 62-65.

¹⁷ *Ibidem*, s. 65.

¹⁸ Od drugiej edycji, czyli roku 1984, Kino występowało na festiwalu nieprzerwanie aż do jego ostatniej edycji w roku 1987.

¹⁹ K. Usenko, *op. cit.*, s. 68-71.

Kino nagrało swój pierwszy teledysk do utworu „Filmy”, który nadawano w państwowych stacjach telewizyjnych na terenie wszystkich republik Związku Radzieckiego. W tym samym czasie na świat przyszedł syn Wiktora Coja, Sasza²⁰. Znany już nie tylko w Leningradzie i Moskwie, Coj zaczął pracować nad kolejnym krążkiem i tak na światło dzienne wyszła płyta „Eto nie liubow”. Kompozycje na płycie były zaaranżowane i wykonane bardzo profesjonalnie, a bijący z nich romantyzm i melancholia zaskarbiły zespołowi całą rzeszę nowych fanów. Nazwa albumu, jak i większość piosenek na nim zawartych, opowiadały o miłości, co pobudzało wodze fantazji młodych fanek zespołu. *Muzycy Kina stają się w swoim mieście symbolami seksu, na imprezach są oblegani przez tabuny fanek. Menadżerka Marianna skutecznie blokuje jednak dostęp do największej gwiazdy* – pisał Konstanty Usenko²¹.

Płyta „Eto nie liubow” została przyjęta bardzo ciepło, w szczególności przez żeńską część słuchaczy. Okoliczności powstania tegoż albumu były jednak przypadkowe. Muzycy latem 1985 roku pracowali w studiu nad płytą „Nocz”, ale że większość piosenek była poświęcona tematyce miłości, to muzycy zdecydowali chwilowo porzucić plany tworzenia płyty „Nocz” i nagrali romantyczne „Eto nie liubow”; sam proces twórczy trwał około tygodnia za sprawą postawy Coja i Kaspariana, natomiast Titow w ciągu jednego dnia dograł tylko swoje partie basowe i płyta została ukończona w rekordowo szybkim tempie²². Spośród miłosnych ballad w duchu popularnego wówczas zespołu Duran Duran na albumie znalazła się także kompozycja „Riadom so mnoj”, w której Coj opowiadał o swojej wewnętrznej przemianie:

„Dzwonisz do mnie codziennie, a ja nie wiem, co robić.
Nie wiem, jak mam dać ci do zrozumienia, że nie jestem już taki sam.
Kiedyś cię kochałem, ale serce już nie śpiewa.
Od naszego pierwszego spotkania niedługo minie cały rok.
Wyglądasz przy mnie tak nie nowocześnie.
Wyglądasz przy mnie tak nie nowocześnie.”²³

Przez najbliższy rok zespół pracował jeszcze nad nowym materiałem na płytę „Nocz”, a w tym czasie środowisko leningradzkich punków (które zwykle się nazywać *tusowką*) zasila młoda amerykanka Joanna Stingray, córka pracownika Kongresu Stanów Zjednoczonych. Stingray przybyła do ZSRR, by poznać legendarnego BG, ale poza Griebieniczikowem poznała wówczas muzyków Kina, którzy zrobili na niej ogromne wrażenie, a w szczególności Kasparian, który parę lat później zo-

²⁰ Jest to jednak kwestia sporno, gdyż według przyjaciół Coja, prawdziwym ojcem Saszy był Aleksandr Rikoszet Aksjonow, wokalista leningradzkiej grupy Objekt Nasmieszek; N. Alekseewa, *Viktor Coj: s takim harakterom dolgo ne żyvut*, 30.06.2017, Eg.ru, [w:] eg.ru/showbusiness/357958/ (dostęp 21.06.2019).

²¹ K. Usenko, *op. cit.*, s. 73.

²² V. Žukova, *op. cit.*, s. 126

²³ K. Usenko, *op. cit.*, s. 73.

stał jej mężem. Stingray starała się pomóc leningradzkim zespołom zyskać rozgłos na Zachodzie. I tak z jej inicjatywy doszło m.in. do wydania w Stanach Zjednoczonych płyty „Red Wave: 4 underground bands from USSR”, na której także pojawiły się kompozycje grupy Kino, a także do zastąpienia starego sprzętu muzycznego, rodzimej produkcji, najnowszym produkcją japońskiej i amerykańskiej w siedzibie Leningradzkiego Rock Klubu²⁴. W odpowiedzi na wydanie płyty na Zachodzie, rodzima firma fonograficzna Melodija wydała nowopowstały album Kina, czyli „Noc”. Był to ich pierwszy album wydany legalnie przez państwową Melodiję²⁵. Za brzmienie i wygląd płyty odpowiadał prezes Melodiji Andriej Tropiło, co spotkało się z ostrą krytyką członków zespołu, gdyż ci uważali, że oprawa graficzna wydawnictwa nie jest w *ich stylu*²⁶.

Płyta „Noc” okazała się gigantycznym sukcesem i z miejsca stała się kultowa. Był to początek okresu szczytowej popularności Kina i Coja, który trwał przez najbliższe lata. Tytułowy utwór „Noc” (czyli Noc) jest swego rodzaju wolnościowym manifestem Coja, który umiłował sobie noc, bo jest to pora w której jest wolny i jest sobą.

„Kocham noc, za to że jest w niej mniej samochodów.
Kocham dym i popiół swoich papierosów.
Kocham kuchnie za to, że dochowują tajemnic. [...]
To właśnie nocą elektryczne światło bije mnie w twarz.
To właśnie nocą elektryczny deszcz bije w moje okno.
To właśnie nocą elektryczny głos woła mnie do siebie.
I nie wiem, jak mam przeżyć następny dzień”²⁷.

Na płycie znalazł się też dawny „hymn” leningradzkich punków „Mama Anarchija”, który jednak, podobnie jak utwory z pierwszej płyty Obywatela G. C.²⁸ przeszedł przez cenzurę dopiero po dopisaniu w nawiasie, że jest to *parodia zachodniego punk-rocka*²⁹. Coj w utworze, który nie pasował do reszty płyty, śpiewał:

„Szedł żołnierz ulicą do domu i zobaczył tych chłopaków.
Kim jest wasza mama, chłopcy? – zapytał żołnierz.
Mama – anarchia, tata – szklanka portweinu”³⁰.

²⁴ Zostało to wówczas uznane za wrogie działania Stanów Zjednoczonych i CIA.

²⁵ Wydanie sygnowane wydawnictwem Melodija pojawiło się dopiero w roku 1988, natomiast wersja z 1986 r. została wydana pod sygnaturą *Ani Trop*, czyli jednej z filii Melodiji, której właścicielem był Andriej Tropiło.

²⁶ K. Usenko, *op. cit.*, s. 73-76.

²⁷ *Ibidem*, s. 77.

²⁸ L. Gnoiński, J. Skarodziński, *Encyklopedia polskiego rocka*, Warszawa 1997, s. 322.

²⁹ *Istoria jednej piosenki: „MAMA-ANARHIJA”, „KINO”*, 20.02.2016, Diletant, [w:] diletant.media/articles/27896348/ (dostęp 21.06.2019).

³⁰ K. Usenko, *op. cit.*, s. 77-78.

Największą furorę zrobił jednak ostatni utwór na albumie „My chotim tancewat’” (My chcemy tańczyć). Był on pierwszym utworem Coja, w którym podmiotem lirycznym było całe pokolenie, wyrażone słowem *My*. Stało się tak za sprawą ducha gorbaczowskiej *pierestrojki*:

„Nasze serca pracują jak nowy silnik.
W wieku czternastu lat wiemy wszystko, co powinniśmy wiedzieć.
A teraz będziemy robić, co nam się żywnie podoba,
Póki nie wykończyliście jeszcze tego świata.
Narobiono w nas dziur, zanim się urodziliśmy.
Gdzie jest krawiec, który umiałby je zaszyć?
No i co z tego, że jesteśmy trochę tego?
No i co z tego, że teraz chce nam się tańczyć?”³¹.

Tekst piosenki nasuwa skojarzenie z utworem „Dorośle dzieci” polskiego zespołu Turbo. Od tego czasu twórczość składała się w głównej mierze z „hymnów pokolenia”, w których Coj, niczym postać ze słynnego obrazu Eugène’a Delacroix, „wiódł ludzi na barykady” i stawiał się w roli wizjonera, przez co nihilistyczne środowiska punkowe, których hasłem było *No future!*, odwróciły się od artysty. W tym czasie jednak Coj rzeczywiście był już idolem swojego pokolenia³².

W momencie wydania płyty w zespole nie było już Aleksandra Titowa, którego miejsce zajął Igor Tichomirow, który grał na gitarze basowej już do końca istnienia zespołu³³. Jeszcze w roku 1986 Wiktor Coj wystąpił w krótkometrażowym filmie „Koniec wakacji” kijowskiego reżysera Siergieja Lysenko oraz wystąpił w filmie „Jah-ha” kazachskiego reżysera Raszyda Nugamanowa, który wyszedł rok później. Tak rozpoczęła się jego wielka, choć krótka kariera filmowa.

W roku następnym po premierze filmu „Jah-ha” Coj wystąpił w filmie dokumentalnym „Rock”, opowiadającym historię leningradzkiego punk-rocka. Film ten był pierwszą tego rodzaju produkcją, w którym to o muzyce wypowiadali się sami muzycy. Coj w filmie został ukazany jako pracownik legendarnej kotłowni „Kamczatka”, która była miejscem spotkań lokalnej punkowej *tusowki*. W tym samym czasie idol wystąpił w pierwszym pełnometrażowym filmie fabularnym „Assa”³⁴. Nazwa filmu nawiązywała do jednego z ulubionych powiedzeń Coja, czyli właśnie do słowa *assa*, które wykrzykiwane było na Kaukazie podczas tańczenia lezginki³⁵. Ludzie całymi masami chodzili do kin tylko po to, by zobaczyć końcową scenę, w której występował ich idol. Była to scena, w której Coj wykonał utwór „Choczu pieriemien!” (Chcemy zmian!). Utwór ten stał się bezprecedensowym hymnem całej *pierestrojki*,

³¹ Ibidem, s. 78.

³² Ibidem, s. 78, 105.

³³ Ibidem, s. 71.

³⁴ Ibidem, s.79-81, 100-101.

³⁵ Lezginka – kaukaski taniec ludowy.

a jego popularność i wpływ na społeczeństwo były przeogromne³⁶. Ocenia się, że jest to jeden z najważniejszych utworów, nie tylko Kina i Wiktora Coja, ale i całego rosyjskiego oraz radzieckiego rocka, dlatego należy przytoczyć go w całości:

„Zamiast ciepła – zielen szkła
 Zamiast ognia – dym
 Z siatki kalendarza wyrwany dzień
 Czerwone słońce spali się do cna
 Dzień dopali się z nim
 Płonące miasto okryje cień
 Przemian! Potrzebują nasze serca
 Przemian! Potrzebują nasze oczy
 B naszym śmiechu i w naszych łzach
 I pulsujących żyłach:
 Przemian! Czekamy na przemiany!
 Elektryczne światło przedłuża nasz dzień
 I w pudełku nie ma zapalek
 Ale w kuchni sinym światłem pali się gaz
 Papierosy w dłoniach, herbata na stole – to prosty schemat.
 I więcej nie ma niczego, wszystko znajduje się w nas.
 Nie możemy pochwalić się mądrością oczu
 I zręcznymi gestami rąk
 Nam nie potrzeba wszystkiego tego, żeby zrozumieć się nawzajem.
 Papierosy w dłoniach, herbata na stole
 Tak zamyka się krąg
 I nagle boimy się coś zmieniać³⁷.”

W roku 1987 już od dwóch lat w Związku Radzieckim przeprowadzane były demokratyczne i wolnościowe reformy pod hasłem *perestrojki*, tj. przebudowy państwa. Muzyka punk-rockowa, która wcześniej była całkowicie przez władzę marginalizowana, teraz święciła triumfy we wszystkich srodkach masowego przekazu na terenie ZSRR. Organizowane były nawet programy telewizyjne jak „Wzгляд” czy „Muzyczny ring”, do którego zapraszani byli *undergroundowi* muzycy. Coj, jako bardzo już znany i lubiany muzyk, po występach w filmach stał się idolem numer jeden całego młodego społeczeństwa w Związku Radzieckim. W tym czasie zajął on miejsce, które wcześniej należało do Władimira Wysockiego. Jednak największy przełom miał dopiero nadejść w roku następnym.

W roku 1988 Coj zagrał główną rolę w filmie Raszyda Nugamanowa, z którym współpracował już wcześniej przy okazji kręcenia filmu „Jah-ha”. Film „Igła”, gdyż taki tytuł nosiła nowa superprodukcja kazachskiego reżysera, opowiadał historię

³⁶ V. Žukova, *op. cit.*, s. 152-153.

³⁷ *Kino – Hoću peremen*, Tekstowo.pl/tekstowo.pl/piosenka,kino,_1061_1086_1095_1091___1087_1077_1088_1077_1084_1077_1085_.html [21.06.2019].

młodego buntownika imieniem Moro (w tej roli Wiktor Robertowicz), który pomaga swej przyjaciółce Dinie wyjść z nałogu i przezwyciężyć narkotykowy kartel. Jedną z głównych ról w „Igle” zagrał także wokalista moskiewskiej grupy Zwuki Mu, Piotr Mamonow³⁸. Przy okazji tegoż filmu Coj poraz pierwszy zaprezentował światu swoją nową kompozycję „Gruppa krwi” (Grupa krwi), która swą popularnością doścignęła legendarne „Choczu peremen!”³⁹. Utwór był swego rodzaju pacyfistycznym *protest-songiem* przeciwko wojnie w Afganistanie i przymusowemu poborowi do wojska:

„Na moim rękawie grupa krwi.
Na moim rękawie numer ewidencyjny.
Życz mi szczęścia w tej walce, życz mi szczęścia.
Bym nie został w tej trawie.
Bym nie został w tej trawie.
Życz mi szczęścia, życz mi szczęścia.
Mam czym płacić, ale nie chcę zwycięstwa za wszelką cenę.
Nie chcę nikomu stawiać nogi na piersi.
Chciałbym tylko zostać z tobą, po prostu zostać z tobą.
Ale gwiazda wysoko w niebie woła mnie w drogę.
Na moim rękawie grupa krwi.
Na moim rękawie numer ewidencyjny”⁴⁰

Utwór stał się tytułową kompozycją wydanego w 1988 roku nowego albumu Kina. Album w rekordowym tempie przegonił pozostałe wydawnictwa, zarówno samej grupy, jak i całej ówczesnej konkurencji. Po najważniejszym utworze, czyli właśnie „Grupie krwi”, na albumie znalazły się kolejne hymny pokolenia, takie jak „Zakroj za mnoj dwier’, ja uchożu” (czyli Zamknij za mną drzwi, odchodzę), „Spokojnaja nocz” (Spokojna noc), „Mama, my wsie soszli s uma” (Mamo, my wszyscy zwiariowaliśmy), „W naszych glazach” (W naszych oczach), „Poprobuj spiet’ wmiestie so mnoj” (Spróbuj zaśpiewać ze mną) czy „Legenda”⁴¹. Ta ostatnia, znacznie już spokojniejsza od pozostałych kompozycji, zamykała album słowami: *Śmierć jest warta tego, by żyć, / A miłość jest warta tego, by czekać*⁴².

Kino było już wtedy zespołem numer 1 w całym Związku Radzieckim, a utwory Coja były śpiewane na wszystkich ulicach w każdym zakamarku państwa. Zyskiwały popularność za granicą za sprawą składanki *Red Wave* z 1986, ale też nowo

³⁸ *Igla*, IMDb, [w:] imdb.com/title/tt0097561/ (dostęp 21.06.2019).

³⁹ V. Žukova, *op. cit.*, s. 167-170.

⁴⁰ K. Usenko, *op. cit.*, s. 106.

⁴¹ *Kino – Gruppa Krovi*, Discogs, [w:] discogs.com/Кино-Группа-Крови/release/2480245 (dostęp 21.06.2019).

⁴² K. Usenko, *op. cit.*, s. 110.

wydanego albumu *Le Dernier Des Héros*, który w kwietniu pojawił się we Francji⁴³. W roku następnym grupa wydała kolejną płytę z kompozycją, którą fani swojego idola znali już z filmu *Igła*. Płyta oraz utwór nazywała się „Zwiazda po imieniu Solnce” (tj. Gwiazda o imieniu Słońce) i ponownie jak poprzedni (i zasadniczo każdy inny) album został przyjęta bardzo ciepło. Oprócz piosenki tytułowej na wydawnictwie znalazły się „Niewieszolaja piesnia” (Nieszczęśliwa piosenka), „Mieście dla szaga wpieriod” (Miejsce na krok na przód) czy „Paczka sigariet” (Paczka papierosów)⁴⁴, które traktowały przede wszystkim o wolności i samotności. Szczególnie pamiętną z tego okresu kompozycją była „Paczka sigariet”, w której Coj śpiewał, że *jeśli mam w kieszeni paczkę papierosów,/ to nie wszystko na dziś jest do końca złe./ [...] A bez muzyki śmierć nie jest już taka piękną,/ A bez muzyki nie chce się ginąć*⁴⁵.

Coj, po zajęciu pierwszego miejsca w rankingu najlepszego aktora ZSRR w roku 1989, wciąż nie miał sobie równych. W tym czasie aż do połowy następnego roku zespół dawał ogromną ilość koncertów, nawet po kilka w ciągu jednego dnia. Po koncercie na stadionie olimpijskim w Moskwie z dnia 24 lipca 1990⁴⁶ Wiktor Coj wyjechał łowić ryby do małej łotewskiej miejscowości położonej nieopodal Jurmały słynącej ze swych kurortów i ośrodków wypoczynkowych. 15 sierpnia 1990 roku doszło jednak do wypadku samochodowego z udziałem Wiktora Coja, na skutek którego idol zmarł⁴⁷.

Śmierć idola była nagła i niespodziewana, a od chwili jego śmierci odnotowano falę samobójstw na terenie całego ZSRR. Zabiło się wówczas co najmniej 45 osób, a odsetek samobójstw w ciągu miesiąca wzrósł o 30%⁴⁸. Świadczy to o jego niebagatelnej roli w życiu znacznej części społeczeństwa. W przededniu swojej śmierci artysta żył już z inną kobietą – Nataszą, a jego żona Marianna spotykała się z Rikoszetem z grupy Objekt Nasmieszek, której to została menedżerką. Nowa płyta była w trakcie realizacji, a nagrane przez Coja partie wokalne znaleziono w jego aucie po wypadku. Z tego materiału, z pomocą ówczesnego przyjaciela i menedżera grupy Jurija Eisenspissa, wydano ostatnią, pośmiertną płytę grupy Kino i Coja pod nazwą po prostu „Kino”, choć album nazywano też „Czarnym albumem”. Na

⁴³ W tym samym roku wyszła także, wcześniej wspomniana, polska składanka „Czerwona fala. Epoka dla nas”, na której znalazła się kompozycja „Spokojnaja Noc” Kina.

⁴⁴ *Kino – Zvezda po imieni Solnce*, Discogs, [w:] [discogs.com/Кино-Звезда-По-Имени-Солнце/release/2480313](https://www.discogs.com/Кино-Звезда-По-Имени-Солнце/release/2480313) (dostęp 21.06.2019).

⁴⁵ K. Usenko, *op. cit.*, s. 117.

⁴⁶ V. Žukova, *op. cit.*, s. 185-186.

⁴⁷ S. Taranov, *Rassledovanie “NI”: kak pogib Viktor Coj*, 06.03.2017, Novye Izvestia, [w:] newizv.ru/news/society/06-03-2017/rassledovanie-ni-kak-pogib-viktor-tsoy-na-samom-dele-f3f3e9bed9484d76-9012-14b8e9543e0d (dostęp 21.06.2019).

⁴⁸ D. Aptekareva, *Fanatki bez oglądki*, 15.01.2006, Obozrevatel, [w:] obozrevatel.com/news/2006/1/12/78684.htm?fbclid=IwAR1Qk51fosYVVtdfCwkk4PmH0jAk6f6xsOErDO0gHy66pdHIY73EXc7h97o (dostęp 21.06.2019); 25 let nazad ne stalo Viktora Coa, [w:] 5-TV, 5-tv.ru/news/99386/ (dostęp 21.06.2019).

płytcie znalazło się 8 niepublikowanych wcześniej kompozycji, a w tym „Konczitsia leto” (Kończy się lato), „Kukuszka” (Kukułka), czy „Sledi za soboj” (Uważaj na siebie). Wszystkie te utwory łączyła tematyka śmierci, samotności i wolności, co stało się bardzo znamienne zważywszy na niedawną śmierć idola. Według informacji podanych na stronie internetowej „wikipeida.ru” oraz na innych stronach, powołujących się na Wikipedię, płyta ta zyskała status podwójnej platynowej płyty i sprzedawała się w nakładzie ponad miliona sztuk⁴⁹. Coj zginął zaledwie rok przed upadkiem ZSRR, nie dożył zatem czasów, w których rzeczywiście mógłby być wolny, o czym marzył i śpiewał przez lata.

Po wydaniu ostatniej płyty, tuż po śmierci lidera, zespół rozpadł się i tak zakończyła się historia grupy Kino. O tym, jak żywa był legenda Wiktora Robertowicza Coja, świadczy postawa fanów, którzy od 1990 roku nieprzerwanie po dziś dzień kultywują pamięć o nim. Powstało wiele pomników Coja, symboliczna kotłownia „Kamczatka” w dzisiejszym Sankt Petersburgu została klubem muzycznym poświęconym jego osobie; w Moskwie i wielu innych miastach byłego ZSRR powstały tzw. ściany Coja, na których fani malują jego podobizny, piszą teksty jego piosenek oraz przede wszystkim wypisują hasło *COJ ŻIW!*, co oznacza *COJ ŻYJE!* O zespole i jej liderze powstało wiele książek, publikacji oraz filmów dokumentalnych. Był on symbolem walki o wolność całego pokolenia wychowanego w schyłkowym etapie istnienia ZSRR. Jego śmierć dotknęła wiele osób, a poza fanami ugodziła także w całą radziecką kontrkulturę i muzykę w ogóle. Trzeba zauważyć, że choć śmierć idola miała miejsce wiele lat temu, stwierdzenie, iż „Coj żyje”, jest jak najbardziej prawdziwe, gdyż pamięć o nim w życiu publicznym i kulturalnym Federacji Rosyjskiej oraz pozostałych byłych republik ZSRR jest wciąż żywa⁵⁰. Za przykład kultywowania pamięci o idolu we współczesnych czasach może posłużyć powstały w roku 2018 film fabularny „Lato” w reżyserii Kiryła Serebrennikowa. Opowiada on historię stworzenia zespołu Kino i ukazuje przyjaźń między Cojem i Majkiem Naumienką. W Polsce film ten był reklamowany jako *film o radzieckim Ciechowskim*⁵¹.

W roku 1997 polska artystka Edyta Geppert zaśpiewała po polsku utwór „Poeci nie zjawiają się przypadkiem”, który w oryginale był kompozycją Igora Talkowa poświęconą Wiktorowi Cojowi:

„Poeci nie zjawiają się przypadkiem
Z niebieskich do nas przybywają stron
Na zawsze niezgłębioną jest zagadką

⁴⁹ Čěrnjy al bom, Wikipedia, ru, [w:] wikipedia.org/wiki/Чёрный_альбом (dostęp 21.06.2019).

⁵⁰ M. Wojciechowski, *Rosji czci Coja, rockmana buntownika*, 16.08.2010, Gazeta Wyborcza, [w:] wyborcza.pl/1,75399,8254977,Rosja_czci_Coja_rockmana_buntownika.html (dostęp 21.06.2019). Por. K. Usenko, *op. cit.*, s. 124-125.

⁵¹ *Rosyjski Grzegorz Ciechowski w filmie „Lato”. Porywająca opowieść o wolności i miłości*, 31.08.2018, Focus.pl, [w:] focus.pl/artukul/rosyjski-grzegorz-ciechowski-w-filmie-lato-porywajaca-opowiesc-o-wolnosc-i-milosci (dostęp 21.06.2019).

Dlaczego z nami los swój dzielić chcą [...]

Ich pieśni ptaki w lasach wciąż śpiewają

I wieniec ziół rozsiewa po nich wiatr

Odchodzą stąd, lecz nie, nie umierają

Sumieniem naszym niespokojnym są”⁵²

Literatura

- 25 let nazad ne stalo Viktora Coâ, 5-TV, [w:] 5-tv.ru/news/99386/ (dostęp 21.06.2019).
- Alekseeva N., *Viktor Coj: s takim harakterom dolgo ne żyvut*, 30.06.2017, Eg.ru, [w:] eg.ru/showbusiness/357958/ (dostęp 21.06.2019).
- Aptekareva D., *Fanatki bez oglâdki*, 15.01.2006, Obozrevatel, [w:] obozrevatel.com/news/2006/1/12/78684.htm?fbclid=IwAR1Qk5IfosYVVtdfCwkk4PmH0jAk6f6xsOErDO0gHy66pdHlY73EXc7h97o (dostęp 21.06.2019).
- Čěrnij al'bom*, Wikipedia, ru, [w:] wikipedia.org/wiki/Чёрный_альбом (dostęp 21.06.2019).
- Edyta Geppert – Poeci nie zjawiają się przypadkiem*, Tekstowo.pl, [w:] tekstowo.pl/piosenka,edyta_geppert,poeци_nie_zjawiaja_sie_przypadkiem.html (dostęp 21.06.2019).
- Gnoiński L., Skaradziński J., *Encyklopedia polskiego rocka*, Warszawa 1997.
- Igla*, IMDb, [w:] imdb.com/title/tt0097561/ (dostęp 21.06.2019).
- Istoriâ davnih vremen: gruppe “Akvarium” – 45 let*, Moskva 24, [w:] m24.ru/articles/kultura/29062017/145172 (dostęp 21.06.2019).
- Istoriâ odnoj pesni: “МАМА-АНАРХИА”, “КИНО”*, 20.02.2016, Diletant, [w:] diletant.media/articles/27896348/ (dostęp 21.06.2019).
- Kino – 45*, Discogs, [w:] discogs.com/Кино-45/release/2416715 (dostęp 21.06.2019).
- Kino – Gruppy Krovi*, Discogs, [w:] discogs.com/Кино-Группа-Крови/release/2480245 (dostęp 21.06.2019).
- Kino – Noc u peremen*, Tekstowo.pl, [w:] tekstowo.pl/piosenka,kino,_1061_1086_1095_1091___1087_1077_1088_1077_1084_1077_1085_.html (dostęp 21.06.2019).
- Kino – Noč*, Discogs, [w:] discogs.com/Кино-Ночь/release/2452603 (dostęp 21.06.2019).
- Kino – Zvezda po imieni Solnce*, Discogs, [w:] discogs.com/Кино-Звезда-По-Имени-Солнце/release/2480313 (dostęp 21.06.2019).
- Memoriâ. Oleg Valinskij*, 21.10.2016, Polit.ru, [w:] polit.ru/news/2016/10/21/valinskiy/ (dostęp 21.06.2019).
- Palata No. 6 (istoriya)*, Cultin.ru, [w:] cultin.ru/musitian-palata--6-gruppa (dostęp 21.06.2019).
- Rosyjski Grzegorz Ciechowski w filmie „Lato”. Porywająca opowieść o wolności i miłości*, 31.08.2018, Focus.pl, [w:] focus.pl/artukul/rosyjski-grzegorz-ciechowski-w-filmie-lato-porywajaca-opowieśc-o-wolności-i-miłości (dostęp 21.06.2019).
- Taranov S., *Rassledovanie “NI”: kak pogib Viktor Coj*, 06.03.2017, Novye Izvestiâ, [w:] newizv.ru/news/society/06-03-2017/rassledovanie-ni-kak-pogib-viktor-tsoy-na-samom-dele-f3f3e9be-d948-4d76-9012-14b8e9543e0d (dostęp 21.06.2019).

⁵² *Edyta Geppert – Poeci nie zjawiają się przypadkiem*, Tekstowo.pl, [w:] tekstowo.pl/piosenka,edyta_geppert,poeци_nie_zjawiaja_sie_przypadkiem.html (dostęp 21.06.2019).

- Usenko K., *Oczami radzieckiej zabawki. Antologia radzieckiego i rosyjskiego undergroundu*, Wołowiec 2012.
- Various – *Czerwona Fala. Epoka dla nas*, Discogs, [w:] [discogs.com/Various-Czerwona-Fala-Epoka-Dla-Nas-Это-Эпоха-Для-Нас/release/1128348](https://www.discogs.com/Various-Czerwona-Fala-Epoka-Dla-Nas-Это-Эпоха-Для-Нас/release/1128348) (dostęp 21.06.2019).
- Various – *Red Wave: 4 underground band form the USSR*, Discogs, [w:] [discogs.com/Various-Red-Wave-4-Underground-Bands-From-The-USSR/release/946077](https://www.discogs.com/Various-Red-Wave-4-Underground-Bands-From-The-USSR/release/946077) (dostęp 21.06.2019).
- Viktor Coj, Kinoteatr.ru, [w:] kino-teatr.ru/kino/acter/m/star/4685/works/ (dostęp 21.06.2019).
- Vzglyad, IMDb, [w:] [imdb.com/title/tt0335775/](https://www.imdb.com/title/tt0335775/) (dostęp 21.06.2019).
- Wojciechowski M., *Rosji czci Coja, rockmana buntownika*, 16.08.2010, Gazeta Wyborcza, [w:] wyborcza.pl/1,75399,8254977,Rosja_czci_Coja__rockmana_buntownika.html (dostęp 21.06.2019).

RECENZJE I OMÓWIENIA

Zapiski na kanwie konferencji o rewolucji 1917 w Rosji (Jerzy Jan Miller)

Zabierając głos w interesującej dyskusji na temat rewolucji w Rosji w roku 1917, z uwagi na ograniczony czas, prezentację mojego stanowiska ograniczę w tym tekście jedynie do luźnych refleksji i konstatacji, jakie nasunęły się w trakcie wygłaszanych referatów na konferencji, która odbyła się w Instytucie Wschodnim w październiku 2017 r., zatytułowanej „Rok 1917 w Rosji: carat-rewolucje-nowa rzeczywistość”. Zaraz na początku wyrażam uznanie dla organizatorów sesji doprowadzających do spotkania przedstawicieli naukowych środowisk historycznych z Poznania, Lublina, Olsztyna, Brańska, Kazania, Petersburga i innych ośrodków, którzy omówili wiele szczegółowych problemów związanych z ważnymi wydarzeniami z roku 1917 w Rosji.

W 100-lecie wydarzeń rewolucyjnych w Rosji 1917 r. w sposób wybiórczy i fragmentaryczny warto na chwilę zatrzymać się nad niektórymi ciekawymi sprawami, które miały też znamienny wpływ na losy Polaków w XX wieku. Rewolucje rosyjskie z 1917 r., uchodzące w dziejach świata za wydarzenia o przełomowym znaczeniu, są często przedstawiane i oceniane przez pryzmat historii pisanej przez bolszewików czy też w perspektywie świadomych zakładan głoszonych przez różne ośrodki polityczne, zwłaszcza rosyjskie, darzące estymą czasy sowieckie.

Najczęściej uważa się, że w Rosji w 1917 r. miały miejsce dwa przewroty: „rewolucja lutowa” oraz „rewolucja październikowa”. Lenin podkreślał, że najważniejszą rewolucją była „październikowa” zgodnie z nauką i propagandą sowiecką opatrzona znaną nazwą „Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej”. Lenin dodał, że „rewolucja październikowa” była „trzecią rewolucją”, bowiem pierwszą, która torowała bolszewikom drogę do zwycięstwa, była Rewolucja 1905-1906 w Rosji. Ostatnio coraz częściej w historiografii zaczyna odważnie przebijać się pogląd, że w 1917 r. rewolucja była jedna i wybuchła w lutym, gdy lud Piotrogradu zbuntował się i doprowadził do abdykacji cara. Z trudem zaś toruje sobie drogę opinia, że „rewolucja październikowa” to klasyczny zamach stanu, pucz bolszewicki, będący tylko kontynuacją wydarzenia, jakim była rewolucja lutowa.

Rewolucja lutowa nie wybuchła na skutek narastającego ucisku klasowego. Rosja w tym okresie miała nie najgorszą sytuację gospodarczą, niezły poziom swobód obywatelskich, rosnący liberalizm. Rewolucję lutową wywołali rosyjscy socjaliści, a nie bolszewicy, którzy program społeczny zostawili eserowcom, anarchistom, mienszewikom. W 1917 r. bolszewicy w drodze po władzę wyruszyli z ha-

słem „wojna pałacom, pokój chatom”. Zawarcie pokoju w Brześciu było szokiem dla Rosjan, natomiast dla bolszewików cynicznym, skutecznym zabiegiem, gdyż przeciągnęli na swoją stronę żołnierzy zmęczonych trwającą wojną, zapewniając sobie ostateczne zwycięstwo w listopadowym puczu. Warto przypomnieć, o czym się zapomina przy różnych okazjach, iż bolszewicy otworzyli sobie drogę do zwycięstwa, stając się wcześniej niemiecką agenturą. Jak tak na zimno się zastanowić, kogo w końcu reprezentowali bolszewicy w tej „gorączce rewolucyjnej”, to można skonstatować, że praktycznie nie mieli szerszej bazy społecznej, bo chłopci po starciu wierzyli w boga i cara. „Czerwoni” z niebywałym okrucieństwem stłumili powstanie chłopskie w gubernii tambowskiej w latach 1918-1921, łącznie z użyciem gazów bojowych. W 1918 r. w obronie wybranych demokratycznych władz wyszli w demonstracji mieszkańcy Piotrogradu, co wywołało krwawy terror. Powstanie wszczęte przez eserowców w Jarosławiu w lipcu 1918 r. zostało brutalnie stłumione, zamieniając w gruzy historyczne miasto. Bolszewicy, dzięki opanowaniu Piotrogradu i Moskwy, za pomocą terroru przejęli władzę w Rosji, występując w roli gospodarza państwa. Stosunkowo wcześniej doczekali się międzynarodowego uznania. Powstanie Związku Radzieckiego nie byłoby możliwe bez kunktatorskiej postawy mocarstw zachodnich oraz bez wsparcia i konspiracji międzynarodowego ruchu komunistycznego, co później w sposób ewidentny ujawniło się w czasie nawały bolszewickiej na Polskę w 1920 r. czy agresji na Polskę w 1939 r.

Pierwsza konstatacja, która nasuwała się w trakcie konferencji, to stwierdzenie, że polska historiografia z uwagi na różne aspekty uwarunkowań geopolitycznych, ustrojowych i innych w okresie 100 lat nie mogła w sposób autonomiczny zająć się problematyką najnowszych dziejów Rosji. Już na IV Zjeździe Historyków Polskich w Poznaniu w 1925 r. Kazimierz Tyszkowski, referując badania polskiej historiografii nad dziejami Rosji, zauważył, że tym problemem historiografia niewiele się zajmowała.¹ W tym miejscu można jednak wymienić czołowych znawców dziejów Rosji okresu międzywojennego takich, jak: Marian Zdziechowski, Feliks Koneczny, Jan Kucharzewski, Aleksander Brueckner, Kazimierz Chodyński, Henryk Paszkiewicz czy Adam Krzyżanowski.

Często ci badacze, mocno krytykowani przez historyków po drugiej wojnie światowej, zaczynają się powoli przebijać we współczesnej historiografii, np.: Wiktoria Śliwowska zwraca uwagę, że w czołowym dziele Jana Kucharzewskiego „Od białego caratu do czerwonego” dostrzega jej pionierski charakter, gdy Kucharzewski wyśledził „źródła rosyjskiego maksymalizmu”, mające w konsekwencji doprowadzić do „rewolucji październikowej”². Natomiast Adam Krzyżanowski w książce „Raj doczesny komunistów” nawiązuje wprost do dorobku badaczy wy-

¹ K. Tyszkowski, *Dzieje Rosji w opracowaniu historyków polskich*, w: *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6 – 8 grudnia 1925*, Łódź 1925, s.1.

² W. Śliwowska, *Russia from 1815 to 1914*, „Acta Poloniae Historica”, t. 32 (1975), s.152.

jątkowego ośrodka sowietologii polskiej, jaki stanowił w Wilnie w latach 1930-1934 Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej. „Raj doczesny” wpisuje się w historię polskiej myśli o Rosji i komunizmie; mieści się pomiędzy profetyczno-konserwatywnym ujęciem Zygmunta Krasińskiego, a analityczno-konserwatywnym ujęciem przedstawionym w „Rosyjskiej Barbarii” Henryka Kamińskiego. Książka Krzyżanowskiego stanowi ważny wkład w historiografię, zdominowaną przez lewicową, liberalną perspektywę, otwierając przed nami nowe obszary naukowych poszukiwań.³

Warto przypomnieć – w kontekście wzrostu świadomości Polaków co do najnowszego naświetlenia historii stosunków polsko-rosyjskich – rolę, jaką odegrała w okresie międzywojennym książka „Pożoga” Zofii Kossak-Szczuckiej. Ta zapomniana dziś publikacja jest niezwykłym dokumentem historycznym, opisującym losy Polaków z Kresów Wschodnich w czasie „rewolucji październikowej”, pogromów chłopskich na Ukrainie i Wołyniu oraz interwencji niemieckiej w latach 1917-1919. Kossak-Szczucka jest prekursorką motywu, który od „Pożogi” będzie obecny w polskim piśmiennictwie sowietologicznym. Z. Kossak zauważa: „dla mnie osobiście podstawową cechą rządów bolszewickich nie jest ani terror, ani jaskrawość, ale jałowość i nuda. Nuda granicząca z obłędem, coś, co określić można tylko słowem: posucha beznadziejna, bezlitosna, zabijająca powoli wszystko, co żyje (...) Sowiety są piekłem także i dlatego, że nie masz wśród nich miejsca dla nadziei!”⁴

Pół wieku później z pozycji różnych doświadczeń z reżimem sowieckim Stanisław Vincenz⁵ i Aleksander Wat⁶ dochodzą, podobnie jak Z. Kossak-Szczucka, do tych samych cennych wniosków, że nuda codzienności zabija w człowieku jakąkolwiek aktywność i potrzebę twórczości.

Do niezwykle interesujących dokumentów historycznych należą także często niedoceniane pamiętniki. Artur Kijas w referacie zatytułowanym „Rok 1917 w Rosji memuarystyce polskiej” przytoczył charakterystyczne przykłady pamiętników, które wzbogacają wiedzę o wiele ważnych szczegółów z roku 1917 w Rosji.

Kontynuując tematyczny kontekst historiograficzny warto spojrzeć na naukowy dorobek Richarda Pipesa, który jako pierwszy w literaturze światowej, podjął próbę wszechstronnego i syntetycznego przedstawienia rewolucji 1917 roku w Rosji. Może ten przypadek zainteresowań tego badacza tematyką rewolucji, wynikał z tego, iż Polska na początku jego życia ukształtowała późniejsze poszukiwania badawcze. Patrzył R. Pipes na Rosję bez złudzeń i krytycznie opisywał stworzony na obszarze komunistyczny system.

Od lat 80. XX w. na Zachodzie, a zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych, toczy się zacięta debata historyczna dotycząca różnych aspektów rosyjskiej rewolucji.

³ A. Krzyżanowski, *Raj doczesny komunistów. Dzieje Rosji XX wieku*, Kraków 2008.

⁴ Z. Kossak-Szczucka, *Pożoga*, Kraków 1923, s. 320-321.

⁵ S. Vincenz, *Dialogi z Sowietami*, Londyn 1966, s.199.

⁶ A. Wat, *Mój Wiek. Pamiętnik mówiony*, cz. 1, Londyn 1981, s. 350.

Ową dyskusję rozpoczęli historycy zwani „rewizjonistami”, którzy wystąpili przeciwko „neotradycjonalistom”. Szkoła „rewizjonizmu” podważała podejście tradycyjne, według którego rewolucja została narzucona „z góry” przez rewolucyjnych intelektualistów, posługujących się zakłamaną ideologią. Rewizjoniści natomiast kładli nacisk na historię dziejącą się „od dołu”, twierdząc, iż rewolucja miała prawdziwy, powszechny charakter. Najlepszym przykładem nurtu neotradycyjnego są dzieła Richarda Pipesa „Rewolucja rosyjska” (1990 r.) oraz „Rosja bolszewików” (1994 r.). Pipes zdecydowanie podkreślał znaczącą rolę Lenina oraz odgórnego zarządzania państwem sowieckim, a stalinizm postrzegał jako logiczną kontynuację leninizmu.

Obok publikacji R. Pipesa, odsłaniających także ideologiczne podstawy rosyjskiej rewolucji, można wspomnieć o analizach historii komunistycznych idei autorstwa Leszka Kołakowskiego, François Fureta i Andrzeja Walickiego.⁷ Zygmunt Bauman, obok rozważań o atrakcyjności i szkodach, jakie wyrządziła utopia socjalistyczna w świecie, m.in. zauważa, że komunistyczny eksperyment zaznaczył się mękami, krwią, drogą na skróty, z drugiej strony stwierdza, że rewolucja rosyjska musiała użyć siły politycznej, ażeby doprowadzić rzeczy do końca, zbudować nowe siły i stosunki wytwórcze.⁸ Kontynuując powyższe rozważania Z. Baumana w ujęciu politologicznym i socjologicznym, oryginalną prezentację na konferencji przedstawił Andrzej Nowak w referacie „Co tracimy, gdy zapomnimy o rewolucji 1917 roku”.

Specjalnie nie zajmę się tutaj oceną polskiej historiografii po drugiej wojnie światowej, odnoszącej się do wydarzeń rewolucyjnych w Rosji w 1917 r., ponieważ uważam ją za nieobiektywną. Klasycznym przykładem dominacji literatury dotyczącej rewolucji październikowej w Rosji jest wydanie w Polsce „Encyklopedii Rewolucji Październikowej” w 1977 r., będącej adaptacją słownika encyklopedycznego Wielkiej Październikowej Socjalistycznej Rewolucji opublikowanego w Moskwie w 1968 roku. Polscy redaktorzy promują „Encyklopedię” jako „publikację przynoszącą bogaty serwis rzetelnych i obiektywnych, a jednocześnie wszechstronnych informacji na ten temat, wyjaśniając także fenomen powodzenia rewolucji i jej do dziś żywej legendy”⁹. Nauka historyczna w Związku Radzieckim została całkowicie podporządkowana bieżącej polityce partii, stając się częścią sowieckiej propagandy, a w ślad za nią podążała historiografia polska okresu PRL.

Może tylko wyjątkowo, z uwagi na gospodarza konferencji, przytoczę pracę zbiorową pt. „Zarys dziejów Związku Radzieckiego”, opracowaną przez naukowców

⁷ Zob. R. Pipes, *Rewolucja Rosyjska*, Warszawa 1996; tenże, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005; L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie–rozwój–rozkład*, Paryż 1971; F. Furet, *Przeszłość pewnego złudzenia. Esej o idei komunistycznej*, tłum. Joanna Górnicka-Kalinowska i Maria Ochab, Warszawa 1996; A. Walicki, *Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1975.

⁸ Z. Bauman, *Socjalizm, utopia w działaniu*, Warszawa 2010, s. 110-115.

⁹ *Encyklopedia Rewolucji Październikowej*, red. nauk. L. Bazyłow, J. Sobczak, Warszawa 1977.

z Wydziału Historii UAM w Poznaniu i wydaną w 1984 r. na progu polskiej transformacji. Powyższa praca doprowadzała historię Związku Radzieckiego do 1982 r.; jednak nowatorskie podejście do tematyki zostało brutalnie potraktowane przez cenzurę i na dodatek zilustrowane propagandowymi fotografiami.¹⁰ Myślę, że wartościowy byłby wysiłek, ażeby polska nauka historyczna w najbliższej perspektywie czasowej opracowała rodzimy dorobek historiograficzny, dokonała oceny oraz analizy badań czy wreszcie zrehabilitowała syntezę Rewolucji 1917 r. i historii Związku Radzieckiego, ze szczególnym uwzględnieniem polskiego punktu widzenia.

Na kanwie referatu Sergieja Czernyszowa „Rewolucje rosyjskie 1917 r. w rosyjskich programach i podręcznikach szkolnych” można stwierdzić, że na tym polu pozostaje jeszcze dużo do zrobienia. Charakterystyczną publikacją związaną z problematyką podręczników jest sporządzona przez pracownię nauczania historii Instytutu Naukowo-Badawczego, Treści i Metod Kształcenia ANP ZSRR – analiza treści polskich podręczników z lat 1975–1977, które wynikały z uwag specjalistów radzieckich sformułowanych w trakcie spotkań komisji polsko-radzieckiej do spraw podręczników historii. Redakcja „Głosu” zauważa, że recenzja radziecka kończy się złowrogą uwagą o zrealizowaniu życzeń specjalistów radzieckich w latach 1969–1973.¹¹

Podręczniki szkolne do historii zawsze wywoływały w przestrzeni publicznej gorące dyskusje. Już w 1928 r. Hanna Pohoska w publikacji „Dydaktyka historii” wyraziła opinię, że „żaden może przedmiot szkolny nie był uważany za tak bardzo ‘książkowy’, jak historia oraz że wybór podręcznika do nauki historii znaczy bardzo wiele, a nie jednokrotnie przesądza o nieskuteczności nauki”.¹² Propozycję nowego podejścia do badań nad stosunkami polsko-sowieckimi w podręcznikach historii w Polsce w latach 1932–1936 stanowi interesujące studium Henryka Składanowskiego, który porównuje dwie zdecydowanie odmienne epoki.¹³ Natomiast Zbigniew Mazur w publikacji „Obraz Niemiec w polskich podręcznikach szkolnych do nauczania historii 1945–1989” szeroko nawiązuje do stosunków polsko-rosyjskich, odwołując się do paradygmatów narodu, klasy i państwa.¹⁴

W okresie transformacji obserwujemy zwiększone zainteresowanie podręcznikami do nauki historii także w środowisku naukowym Poznania, czego wyrazem jest opublikowanie książki „Podręcznik historii – perspektywy modernizacji” pod redakcją Marii Kujawskiej (Poznań 1994). Można skonstatować, że praktycznie we wszystkich współczesnych podręcznikach wśród nowych ruchów politycznych dru-

¹⁰ A. Kijas, J. Morzy, J. Ochmański, *Zarys dziejów ZSRR*, Warszawa 1984.

¹¹ Zob. *Recenzja z Moskwy o polskich podręcznikach historii*, Warszawa 1980.

¹² H. Pohoska, *Dydaktyka Historii*, Warszawa 1928.

¹³ H. Składanowski, *Stosunki polsko-sowieckie w programach nauczania i podręcznikach historii w szkole powszechnej w Polsce w latach 1932-1956*, Toruń 2004.

¹⁴ Z. Mazur, *Obraz Niemiec w polskich podręcznikach szkolnych do nauczania historii 1945-1989*, Poznań 1995.

giej połowy XIX w. i XX w. najwięcej uwagi poświęcono marksizmowi, socjalizmowi i ruchowi emancypacji kobiet. Nie można tam znaleźć przedstawienia rewolucji jako dekonstrukcji ładu społecznego, przemocy czy walki z religią.¹⁵ Przywołana wcześniej wspólna komisja polsko-radziecka ani polsko-rosyjska do spraw podręczników nie uzgodniła wielu spraw, które w dalszym ciągu są kontrowersyjne w podstawach programowych w obu państwach. Z uwagi na przeprowadzone w Polsce reformy edukacji i szkolnictwa wyższego można poważniej podjąć problem podstaw programowych, treści podręczników i skryptów do nauczania historii.

W historiografii związanej z rewolucjami w Rosji w 1917 r. pojawiła się w ostatnich dziesięcioleciach bogata biografistyka prominentnych działaczy władzy radzieckiej i ich rodzin. Można docenić wielu autorów, którzy z różnych pozycji starali się stworzyć portrety Lenina czy Stalina. Ci dwaj przywódcy radzieccy stworzyli neurotyczny system rządzenia na podobieństwo własnego kręgu konspiratorów sprzed rewolucji. Obejmując sukcesję po Leninie, Stalin nie miał heroicznego życiorysu i dlatego zniekształcał oraz ukrywał prawdę. Charakterystyczne dla tego autorytarnego okresu stało się upowszechnienie wszechogarniającego kultu jednostki. W Polsce przez dziesięciolecia obowiązywała jedna monumentalna wersja życiorysu Lenina i Stalina. Dopiero zmiany ustrojowe w Rosji (1991 r.) oraz w Europie Wschodniej (1989–1991 r.) sprawiły, że mity o „bogach rewolucji” legły w gruzach. Autor biografii Lenina, Robert Service stawia odważną tezę: Lenin „gustował w terrorze i nie miał żadnego pomysłu w jaki sposób zapewnić, by Związek Radziecki mógł z czasem wyrzec się jego stosowania.”¹⁶ Dymitr Wołkogonow, mając dostęp do ważnych archiwaliów w Rosji, ukazał szereg istotnych spraw, które zburzyły dotychczasową narrację związaną między innymi z oceną W. Lenina. Autor ten napisał słynną trylogię „Wodzowie” („Stalin”, „Lenin”, „Trocki”), w której udowadnia, że Trocki pomógł Leninowi stworzyć represyjny system, który przerodził się w totalitarną dyktaturę Stalina: „Lenin miał wiele twarzy, ale po jego śmierci wyobrażenie o nim sprowadzone zostało do jednego kanonizowanego świętego: wielkiego, genialnego, niedoścignętego, mądrego itd.”¹⁷

Obok często interesującej biografistyki, zaczęły się ukazywać również na naszym rynku wydawniczym kontrowersyjne publikacje z modnego kierunku tzw. historii alternatywnej, omawiające z różnych pozycji wydarzenia rewolucyjne w Rosji w 1917 r. Współcześnie do wpływowych kręgów na zachodzie Europy, a także do Polski nie dotarły zobiektywizowane oceny komunizmu w Rosji, czego przykładem jest ekspozycja w brukselskim „Domu Historii Europy”, gdzie można m.in. spotkać się z sugestią, że wybór komunizmu w krajach na wschód od Łaby był tak samo dobrowolny jak odwrotny wybór dokonywany w tym czasie

¹⁵ B. Cywiński, *Zatruta humanistyka ideologiczne deformacje w nauczaniu szkolnym w PRL*, Warszawa 1980.

¹⁶ R. Service, *Lenin. Biografia*, Warszawa 1990, s. 496.

¹⁷ D. Wołkogonow, *Lenin*, Warszawa 1997, s. 23.

przez społeczeństwa zachodnie. Pojawiają się znane stwierdzenia, iż „komunizm był nieudanym eksperymentem”, możliwy był znacznie lepszy wariant systemu, „stalinizm był dziełem przypadku” itp. Widoczna jest w scenariuszu muzealnym tego fragmentu wystawy wyraźna tendencja do osłabienia wrażenia o totalitarnym systemie ustrojowym w Związku Sowieckim. Jeśli do niedawna historycy przeważnie zajmowali się polityką i ideologią sowieckiego państwa, to sferą prywatną radzieckich ludzi żyjących w tamtych czasach praktycznie się nie interesowano. Klasyycznym przykładem publikacji ukazującej życie codzienne w Związku Sowieckim jest opracowanie Orlando Figesa, gdzie zebrano relacje świadków epoki takie, jak: listy, dzienniki, pamiętniki, dzięki czemu przerwano milczenie ofiar, które teraz nareszcie odważyły się mówić pełnym głosem. W „Szeptach” O. Figes skoncentrował się na systemie wartości i wyborów moralnych, połączonych z próbą ukazywania, jak rodziny sowieckie reagowały na rozmaite naciski ze strony reżimu.¹⁸ We wcześniejszej publikacji pt. „Tragedia narodu” O. Figes, spoglądając z dłuższej perspektywy czasowej, przedstawia komunizm nie tyle jako pochodzący z abstrakcyjnych sił społecznych i ideologii, ile jako dramat w ludzkim wymiarze złożonych wyborów. Zauważa, że nie można traktować rewolucji tylko jako punkt zwrotny w historii ludzkości, lecz też jako dramat rewolucji wdzierający się w losy tych, którzy ją przeżyli.¹⁹

Następny prelegent Bartłomiej Garczyk w trakcie konferencji zaprezentował ciekawy referat ukazujący na podstawie „Dziennika cesarzowej Marii Fiodorówny” znikający świat dawnej imperialnej Rosji carskiej.

Kolejna moja konstatacja w ramach przeprowadzonej refleksji na kanwie konferencji związana jest z terrorem i zbrodniami ludobójstwa dokonanyymi przez Związek Sowiecki, które tragedią nazaczyły także losy wielu Polaków. Jeśli przymiotnik „apokaliptyczny” pasuje do jakiegokolwiek wydarzenia najnowszej historii świata, to z całą pewnością do rewolucji, wojny domowej w Rosji. Nie oznacza to, że wydarzenia z okresu 1917–1920 r. przypominały koniec świata. Rewolucje postrzega się jako początek nowego porządku. Wojna, zaraza, głód, śmierć – czterej Jeźdźcy Apokalipsy przez trzy lata pustoszyły największe państwo w Europie. Najokrutniejszą zbrodnię ludobójstwa dokonaną na Polakach rozpoczęła się 20 sierpnia 1937 r., szeroko zakrojoną akcją mającą na celu likwidację Polskiej Organizacji Wojskowej. Praktycznie dla NKWD bycie Polakiem w 1937 r. w Związku Sowieckim równoznaczne było z wyrokiem śmierci lub wywózką na Sybir. „Operacja Polska” kosztowała życie co najmniej 111 tys. ofiar, większości mężczyzn. Później przyszła kolej na żony skazanych „szpiegów” i dzieci, które jako sieroty w domach dziecka traciły swoją narodową tożsamość. Sprawa operacji polskiej nie wychodziła długo z kręgów wąskiej grupy badawczej ekspertów. Zaniedbania

¹⁸ O. Figes, *Szepty. Życie w stalinowskiej Rosji*, Warszawa 2007.

¹⁹ O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, Wrocław 1990, s. 298–325.

i niezrozumiała postawa władz II Rzeczypospolitej w obronie Polaków W ZSRR w latach 1937-1938 opóźniły późniejsze ujawnienie bolesnej prawdy. Czasy komunistyczne i powojenna transformacja ustrojowa zablokowały później wszelką dyskusję na ten temat. Najwcześniej środowiska rosyjskiego „Memoriału”, „Karty” zaczęło wydobywać z rosyjskich archiwów dokumenty wskazujące na zbrodnie ludobójstwa dokonane na Polakach. Badania naukowe m.in. Mikołaja Iwanowa, Tomasz Sommera i Romana Dzwonkowskiego przybliżyły nam wiedzę o zagładzie Polaków. Warto też wspomnieć o operacji NKWD z początków 1937 r., gdy Stalin zajął się represjonowaniem starych komunistów, dawnych towarzyszy walk z białymi interwentami i „pańską Polską”. Ta „Wielka Czystka” kosztowała życie blisko 40 tys. ludzi i była tylko wstępem do kolejnych zbrodni ludobójstwa. Władimir Putin odsłonił w październiku 2017 r. w Moskwie tzw. „Ścianę Płaczu” – pierwszy w Rosji monument poświęcony ofiarom „wielkiego terroru”. Na pomniku znalazły się napisy w wielu językach, niestety zabrakło polskiego. Widać na tym przykładzie, iż polskie ofiary nie wpisują się w kremlofską narrację historyczną. Polska stała się w oficjalnej rosyjskiej polityce historycznej istotnym celem wojny propagandowej. Aleksander Weissberg–Cybulski, komunista, został w ramach represji osadzony w charkowskim więzieniu, a następnie deportowany po wybuchu wojny w 1939 r. do Polski. A. Weissberg w swojej publikacji „Wielka Czystka” m.in. stwierdza: „życie poza ruchem robotniczym było dla mnie zawsze pozbawione sensu. W dotychczasowym moim życiu podobnie jak moi przyjaciele nieustannie czekali na rewolucje w Europie”. Jednak za kratami charkowskiej Chołodnoj Gory, Weissberg, wspominając szczęśliwą wiedeńską młodość, zadawał sobie pytanie: „cóż na miłość boską sprawiło, że opętało nas pragnienie, by zmieniać świat”.²⁰

Zygmunt Bauman w swojej słynnej książce „Nowoczesność i Zagłada” z 1989 r. w sposób kontrowersyjny odniósł się do zbrodni ludobójstwa w systemach totalitarnych. Zagładę obmyślono i przeprowadzono w naszym nowoczesnym i racjonalnym społeczeństwie w zaawansowanym stadium jego cywilizacyjnego rozwoju i w szczytowej fazie jego rozkwitu i dlatego Zagłada jest problemem tego społeczeństwa, tej cywilizacji i tej kultury. Z. Bauman wyraźnie unika w kontekście zagłady – holokaustu nawiązywania do komunistycznych zbrodni ludobójstwa, czy aktualnych kontekstów geopolitycznych. Współczesna Federacja Rosyjska nie uporała się z sowieckimi zbrodniami ludobójstwa, jakie dokonano na Polakach i innych narodach.²¹ Rosja nie zamierza zwrócić zagrabionych dóbr kultury, które znalazły się w różnych okolicznościach na terytorium Rosji. Brak zdecydowanych kroków wyjaśniających do końca zbrodnie ludobójstwa są neutralizowane przez niektóre elity zachodnie, które mają dziwną „słabość do Rosji”. Zdaniem wielu Rosja nie może być upokarzana, bo przecież to państwo jest mocarstwem, z którym

²⁰ A. Weissberg–Cybulski, *Wielka czystka*, Warszawa 1996.

²¹ Z. Bauman, *Nowoczesność i zagłada*, 1989 s. 13, 342-442.

należy się liczyć, mając nie tylko względy światowego pokoju, ale i współpracy gospodarczej.

W ważnym fragmencie tematycznym konferencji zatytułowanym „Nowa rzeczywistość” zwrócono uwagę na współczesny rosyjski dyskurs historyczny w kontekście rewolucji bolszewickiej 1917 r. (referent Jan K. Wittczak). Osobiście uważam, że często dziś trudno wyzwolić się politykom, publicystom, a także naukowcom z uwarunkowań współczesnej geopolityki, tradycyjnie interpretując przeszłość historyczną przez pryzmat własnych interesów, w imię obowiązującej poprawności, polityki historycznej itp. Historia Europy przez wielu uczonych – historyków była najczęściej pisana z punktu widzenia Europy Zachodniej. Ważny wyłom dokonał Norman Davies w pomnikowej publikacji „Europa”, gdzie wyraźnie dowartościował rolę i znaczenie państw Europy Środkowowschodniej. Można formułować uwagi krytyczne pod adresem N. Deviesa, jednak jego pionierski trud zaowocował skupieniem większej uwagi historiografii zachodniej m.in. na historii Polski.²¹ Już w 1919 r. twórca nowoczesnej geopolityki Huford Machender w dziele „Ideały demokratyczne i rzeczywistość” zwracał uwagę na znaczenie Europy Wschodniej: „Kto rządzi Wschodnią Europą, ten panuje nad sercem Euroazji, kto rządzi Europą, ten panuje nad światem”. Niestety mocarstwowość Rosji często marginalizuje słabszych partnerów oraz ogranicza zakres badań historycznych, szczególnie badaczy spoza Rosji. Wobec wielu przeszkód w dostępie do „źródeł wrażliwych” następuje omijanie niewygodnej prawdy, zmiękczenie stanowisk czy wręcz wypalanie naukowej aktywności. Występuje zjawisko zanikania merytorycznej dyskusji, będące też wynikiem słabej bazy źródłowej, gdzie hipotetyczne poglądy stają się równoprawne. Wracając do „wczesnej, nowej rzeczywistości” w Rosji, to ani tajny referat Chruszczowa, ani „głosnost” prowadzona przez Gorbaczowa nie zdołały zetrzeć z przeważającej zbiorowej pamięci byłego i obecnego społeczeństwa Rosji zrodzonych w czasie sowieckim wielu mitów. Przełamywanie mitów, stereotypów nie jest rzeczą łatwą nawet dla profesjonalnej nauki historycznej.

W interesującym referacie Wojciecha Wrzoska o „Micie rewolucji” zabrakło mi odniesienia do pojęcia mitu założycielskiego, gdyż dla Rosji Sowieckiej, ale także dla Federacji Rosyjskiej mitem założycielskim stała się „Rewolucja Październikowa”, która okazała się zwykłym puczem.

Pomimo upływu 26 lat od upadku ZSRR większość obywateli nadal akceptuje komunizm nie tylko w warstwie symbolicznej, ale także ideologicznej. Punkt widzenia i poglądy postępowej inteligencji, myśli Sacharowa, Afanasjewa, Starowojtowa i wielu innych były w ZSRR swoistym fenomenem społecznym. Wąskie grupy demokratów, demonstracje opozycji na Placu Czerwonym czy Newskim Prospekcie nie mogą być utożsamiane z nastrojami całego rosyjskiego społeczeństwa. Gdy Gorbaczow przejmował władzę po Konstantinie Czernience, kolportowano następujący dowcip: „albo będzie to drugi Kiereński, albo drugi Chruszczow, albo drugi Piotr I”. Jednak się okazało, że Piotrem I Michaił Sergiejewicz nie został, bo

na szczęście dla „niezatapialnego imperium” znalazł się Piotr I – Putin, który jak sam mówi: „ja nigdy nie abdykuję”. Władimir Putin w 2005 r. przedstawiając ideę Wielkiej Europy stwierdza: „Jestem głęboko przekonany – zjednoczona Wielka Europa od Atlantyku po Ural, a faktycznie do Oceanu Spokojnego to unikatowa szansa dla wszystkich narodów, kontynentu w tym dla narodu rosyjskiego. Ideology Wielkiej Rosji – Nowej Rosji tacy, jak: Janiłow, Prochanow czy Dugin podjęli próbę przekształcenia euroentuzjazmu we współczesną rosyjską myśl geopolityczną – wcielenie ideologii „Trzeciego Rzymu” stało się nośną i aktualną ideą w ramach praktycznej geostrategii Moskwy.²²

Dla współczesnego zainteresowania Władimirem Putinem i Rosją charakterystyczna jest wypowiedź w kuluarach konferencji na Kremlu skierowana przez wpływowego rosyjskiego politologa Gleba Pawłowskiego do byłego polskiego dyplomaty Witolda Jurasza: „a w duszę Rosji nie zaglądaaj, bo może się okazać, że jej po prostu nie ma. Oto cała ideologia!”. Wypowiadając te słowa, szerokim ruchem ręki wskazał na czekający na podjeździe długi sznur mercedesów klasy „S” i Bentleyów. Może francuski filozof Michael Eltchaninhoff ma sporo racji, gdy wyraża następującą opinię: „Putin jest być może tak jak bohater Dostojewskiego – Dymitr Karamazow, ma nieskrępowaną naturę cyniczną i idealistyczną jednocześnie, szczerą w obu przypadkach”. Uważam, że wreszcie do naszej debaty publicznej, naukowej dotrzeć winien fakt o rozmijaniu się Kremla z prawdą, faktami historycznymi. Władze Federacji Rosyjskiej nie chcą poznać całej prawdy o ludobójstwie czy o skali sowieckich represji. Konferencja starała się oświetlić w nowatorski sposób wiele zagadnień związanych z 100. rocznicą wydarzeń rewolucyjnych w Rosji w 1917 r. Charakterystyczne jest, iż współczesne państwo rosyjskie wyraźnie zdystansowało się od tej rocznicy. Dobrze się stało w Polsce, że ta rocznica spotkała się z zainteresowaniem środowisk naukowych i publicystycznych. Nikt nie mógł się spodziewać sto lat temu, że na terenie Rosji dojdzie do dramatycznych wydarzeń i przemian ustrojowych, mających poważny wpływ na losy świata. Praktycznie nikt w Polsce 99 lat temu nie przypuszczał, iż w 1918 r. Rzeczpospolita odzyska utraconą niepodległość. Mam nadzieję, że w 100. rocznicę odzyskania suwerenności przez Polskę w 2018 r. zostanie na UAM zorganizowana konferencja naukowa ukazująca polskie drogi do odbudowy państwa w 1918 r.

Osobiste refleksje i luźne zapiski konferencyjne pragnę zakończyć, nawiązując do historyka Marca Blocha. Gdy studiowałem na początku lat 60. historię na UAM „Pochwała historii” Blocha stanowiła lekturę obowiązkową: była i jest w dalszym ciągu świadectwem rzadko spotykanego entuzjazmu dla historii jako nauki, jak też osobistej pasji i przygody intelektualnej. Jak mówi Marc Bloch, jeśli zadamy sobie pytanie – do czego służy historia? – niektórzy uznają to pytanie za naiwne, jed-

²² P. P. Repczyński, *Geneza i implementacje idei Trzeciego Rzymu*, Forum Wschodnie nr 3 (2015), s. 14-15.

nak staje się ono trafne, jeśli z kłopotliwą bezpośredniością nieubłaganego wieku stale będziemy zadawać irytujące pytanie „do czego służy historia?”²³ Przy każdej możliwej okazji musimy zadawać zawsze naiwne pytanie, jakie są cele publikacji, konferencji, sesji historycznych czy polityki historycznej.

Literatura

- K. Tyszkowski, *Dzieje Rosji w opracowaniu historyków polskich*, w: *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, Łódź 1925.
- W. Śliwkowska, *Russia from 1815 to 1914*, „Acta Poloniae Historica”, t. 32 (1975).
- A. Krzyżanowski, *Raj doczesny komunistów. Dzieje Rosji XX wieku*, Kraków 2008.
- Z. Kossak-Szczucka, *Pożoga*, Kraków 1923.
- S. Vincenz, *Dialogi z Sowietami*, Londyn 1966.
- A. Wat, *Mój Wiek. Pamiętnik mówiony*, cz. 1, Londyn 1981.
- R. Pipes, *Rewolucja Rosyjska*, Warszawa 1996.
- R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005.
- L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie–rozwój–rozkład*, Paryż 1971.
- F. Furet, *Przeszłość pewnego złudzenia, Esej o idei komunistycznej*, tłum. Joanna Górnicka-Kalinowska i Maria Ochab, Warszawa 1996.
- A. Walicki, *Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1975.
- Z. Bauman, *Socjalizm, utopia w działaniu*, Warszawa 2010.
- Encyklopedia Rewolucji Październikowej*, red. nauk. Ludwik Bazylow, Jan Sobczak, Warszawa 1977.
- A. Kijas, J. Morzy, J. Ochmański, *Zarys dziejów ZSRR*, Warszawa 1984.
- Zob. *Recenzja z Moskwy o polskich podręcznikach historii*, Warszawa 1980.
- H. Składanowski, *Stosunki polsko-sowieckie w programach nauczania i podręcznikach historii w szkole powszechnej w Polsce w latach 1932-1956*, Toruń 2004.
- Z. Mazur, *Obraz Niemiec w polskich podręcznikach szkolnych do nauczania historii 1945–1989*, Poznań 1995.
- B. Cywiński, *Zatruta humanistyka ideologiczne deformacje w nauczaniu szkolnym w PRL*, Warszawa 1980.
- R. Service, *Lenin. Biografia*, Warszawa 1990.
- D. Wołkogonow, *Lenin*, Warszawa 1997.
- O. Figes, *Szepty. Życie w stalinowskiej Rosji*, Warszawa 2007.
- O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, Wrocław 1990.
- A. Weissberg-Cybulski, *Wielka czystka*, Warszawa 1996.
- Z. Bauman, *Nowoczesność i zagłada*, 1989..
- N. Davies, *Europa, rozprawa historyka z historią*, Kraków 2004.
- P. P. Repczyński, *Geneza i implementacje idei Trzeciego Rzymu*, Forum Wschodnie nr 3 (2015).
- M. Bloch, *Pochwała historii czyli o zawodzie historyka*, tłum. W. Jedlicka, Kęty 2009.

²³ M. Bloch, *Pochwała historii czyli o zawodzie historyka*, tłum. W. Jedlicka, Kęty 2009.

*Между Востоком и Западом. Университет имени
Адама Мицкевича в Познани, его роль в развитии
личности и общества. Короткая заметка
к 100-летию Познанского университета
(Bartłomiej Garczyk)*

Город Познань является важным центром культурной, интеллектуальной и экономической жизни. Среди существующих 42 государственных университетов, в том числе 18 классических и 24 другого типа (технические, медицинские, художественные, экономические, сельскохозяйственные, педагогические)¹ – Университет им. Адама Мицкевича в Познани, наряду с Варшавским Университетом и Ягеллонским Университетом в Кракове, является одним из 3 главных научных и академических центров страны. В столице Великопольши существует 25 высших учебных заведений, в том числе 8 государственных вузов: Университет им. Адама Мицкевича в Познани, Экономический Университет, Познаньский Политехнический Университет, Университет естественных наук, Медицинский Университет им. Карола Марцинковского, Познаньский Университет изобразительных искусств, Музыкальная Академия Им. Игнация Яна Падеревского и Академия физической культуры им. Е. Пясецкого, а также 17 негосударственных вузов, среди которых наиболее известными являются: Collegium Da Vinci (в прошлом: Высшая школа Гуманитарных наук и Журналистики), Высшая Банковская Школа и др.

Университетские традиции над Вартой берут свое начало с XVI века. В 1519 году, благодаря Познаньскому епископу, Яну Любранскому, была основана т.н. *Академия Любранского*, являющаяся «духовной предшественницей» ныне действующего Университета им. Адама Мицкевича.

В 1611 году благодаря привилегии короля Зигмунта III Вазы, в Познани была создана *Коллегия Иезуитов*. Однако, как *Академия Любранского*, так и *Коллегия Иезуитов* не получили всех прав полагающихся академическим учреждениям, а все попытки преобразования их в высшие учебные заведения, оказывались неудачными. В 1870 – 1876 годах недалеко от Познани в Жабикове существовала аграрная (сельскохозяйственная) школа (город Жабиково)².

Официальное открытие первого Высшего Учебного Заведения в Познани имело место в мае 1919 года, благодаря стараниям врача Гелиодора

¹ Данные доступны на сайте Министерства науки и Высшего образования: www.nauka.gov.pl

² См.. G. Labuda (red.), *Nauka w Wielkopolsce. Przeszłość i terażniejszość. Studia i materiały*, Poznań 1973.

Свенцицкого, а также археолога Юзефа Костшевского, историка ксендза Станислава Козеровского и философа Михаила Собеского. Основанное ими учебное заведение первоначально носило название – Пястовский университет, затем, с 1920 года – Познаньский университет, а с 1955 – Университет им. Адама Мицкевича в Познани. Первым ректором университета стал Гелиодор Свенцицкий³.

В первые годы существования Познаньский университет состоял из 6 факультетов: юридическо-экономического, медицинского, физической культуры, гуманитарного, математико-природоведческого, аграрного и лесного хозяйства. В 1919-1920 гг. в университете обучались примерно 1800 студентов и вольных слушателей. Вступление нацистских войск в Польшу перечеркнуло функционирование Университета, научные сотрудники и студенты которого подверглись репрессиям. Многие профессора и студенты были вынуждены пойти на фронт, многие были взяты в плен, многие из них продолжили свою научную и дидактическую деятельность в конспирации⁴.

Официально деятельность университета была возобновлена в 1945 году, когда началось восстановление послевоенных разрушений. В 1950 году университет был реорганизован. Из существовавших, в то время, медицинского и фармацевтического факультетов была создана Медицинская академия. Факультет физической культуры был преобразован в Высшую школу физического воспитания, а аграрный в Высшую аграрную школу. Таким образом, из Познаньского университета выделились институты, дающие начало последующим познаньским высшим школам⁵.

³ На протяжении многих лет появлялись многочисленные памятные и юбилейные тексты, статьи, книги синтетического характера, а также монографии по истории Университета Адам Мицкевич. См. Среди кот.:

A. Wrzosek (red.), *Uniwersytet Poznański w pierwszych latach swego istnienia (1919-1923) za rektoratu Heliodora Świącickiego. Księga pamiątkowa*, Poznań 1924; Z. Grot (red.), *50 lat Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1019-1969*, Poznań 1971; T. Klanowski, *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1945-1964*, Poznań 1965; B. Miśkiewicz, *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza 1919-1989*, Poznań 1989; P. Hauser, T. Jasiński, J. Topolski (red.), *Alma Mater Poznaniensis. W 80. Rocznicę utworzenia Uniwersytetu w Poznaniu*, Poznań 1999.

⁴ См. *Uniwersytet Poznański 1939-1945 (okupacja niemiecka i odbudowa po wojnie)*, Poznań 1946; C. Łuczak, *Uniwersytet Poznański w latach drugiej wojny światowej*, w: P. Hauser, T. Jasiński, J. Topolski (red.), *Alma Mater Poznaniensis...*, s. 171-207; J. J. Bossowski, K. M. Pospieszalski, K. Tymieniecki, Z. Wojciechowski, *Uniwersytet Poznański na początku hitlerowskiej okupacji*, „Przegląd Zachodni” 1955, R. XI, Nr 5-8, s. 580-595.

⁵ Ранее, уже в 1922 году в Познани была создана Государственная музыкальная консерватория, а в 1926 году благодаря усилиям Торгово-промышленной палаты в Познани была основана Высшая школа торговли. В 1946 году была создана Государственная высшая школа изобразительных искусств, а в 1955 году Познаньский технологический университет был создан как продолжатель ранее существовавшей Государственной школы машиностроения.

В настоящее время Университет им. Адама Мицкевича состоит из 14 факультетов, в том числе: факультета английской филологии, факультета биологии, факультета химии, факультета польской и классической филологии, факультета физики, исторического факультета, факультета математики и информатики, факультета географических и геологических наук, факультета политических наук и журналистики, факультета общественных наук, факультет нефилологии, факультета юридический (права и администрации), факультет педагогических исследований и теологический факультет. Ректор Университета им. Адама Мицкевича – биолог, профессор Анджей Лесицкий. В структуре университета действует т.н. «Открытый Университет» – являющийся «образовательным центром доступным для всех желающих, вне зависимости от ранее полученного образования и возраста»⁶.

Согласно принятой *Стратегии развития на 2009-2019 гг.*⁷, основными целями деятельности университета являются: поддержка научного развития сотрудников и аспирантов, междисциплинарность и интернационализация научных исследований, расширение международного научного обмена, формирование компетенций выпускника в соответствии с требованиями рынка труда, поддержка студенческого самоуправления, а также культуры и спорта в студенческой среде. Важным аспектом является дальнейшее развитие культуuroобразующей роли Университета, в городе, и в регионе, а также предоставление инфраструктуры университета для нужд культуры, искусства, спорта и отдыха, а также меценатство и организация творческих мероприятий⁸. Университет пропагандирует проевропейские идеи и принимает активное участие в международной исследовательской жизни, укрепляя отношения со странами-членами ЕС и налаживая сотрудничество с государствами Восточной Европы⁹. Университет в Познани обращает внимание на нужды экономики, основанной на знаниях, трансфер знаний в экономику, сотрудничество с предприятиями и работодателями путем поддержки академического предпринимательства. С этой целью было создано Бюро карьеры UAM, имеющее в наличии предложения стажировок и трудоустройства для студентов и выпускников, а также, что важно, для людей с ограниченными возможностями¹⁰.

Следует подчеркнуть, что город Познань имеет чрезвычайно академический характер. Общее количество людей, обучающихся во всех университетах в Познани, оценивается примерно в 130 000 человек. Согласно официальным данным, в Университете им. Адама Мицкевича в 2017 году обучалось в общей сложности 40 358 человек, в том числе: 29 636 студентов

⁶ <https://uo.amu.edu.pl/>

⁷ https://amu.edu.pl/__data/assets/pdf_file/0004/239755/STRATEGIA-ROZWOJU-UAM-NOWELIZACJA.pdf

дневного обучения, 7 998 – заочного обучения, 1 303 в аспирантуре и 1 448 – на курсах повышения квалификации¹¹.

Познаньский университет также является одним из самых крупных работодателей в регионе. Согласно статусу занятости в 2017 году в университете работали 5 175 сотрудников, в числе которых 918 профессоров, 1332 адъюнктов, 20 ассистентов, 725 научных сотрудников и 2 180 сотрудников, которые не относятся к научной деятельности (технический и административный персонал)¹².

В распоряжении студентов, помимо традиционных зданий, расположенных в центре города, находится современный университетский городок Мораско, расположенный в северной части города. Именно там находится множество зданий университетского комплекса (факультеты точных, естественных и гуманитарных наук), университетский бассейн, спортивный зал и астрономическая обсерватория. Эти учреждения доступны для студентов и всех жителей города Познань.

Среди архитектурных объектов университета, доступных как для членов академического сообщества, так и для всех жителей региона, следует упомянуть концертный зал Университета Адама Мицкевича, который является одним из самых великолепных концертных залов в Польше¹³. С 1952 года каждые пять лет в этом зале проводится *Международный скрипичный фестиваль имени Генриха Венявского*, одним из членов жюри в котором, уже долгие годы, является русский скрипач и дирижер Максим Александрович Венгеров¹⁴.

Кроме того, в управлении Познаньского Университета находятся дворцово-парковые комплексы: Гултовы, Обжицко, Ченжень, а также Ботанический сад, который охотно посещают жители Познани¹⁵.

Университет воздействует на студенческую жизнь Познани. Благодаря университету, в культурном календаре административного центра Великопольского воеводства, появляются многочисленные студенческие культурные и художественные мероприятия, фестивали, научные конференции и концерты. В городе функционируют студенческие хоры, группы, театры и журналы, есть также студенческое радио «UAM – Meteor» (чит.: УАМ-Метеор). В Познани также большое количество студенческих клубов и пабов. Среди академических событий особое место занимает ежегодный праздник

¹¹ <https://bip.amu.edu.pl/bip/stan-zatrudnienia-i-liczba-studiuujacych-w-uam/stan-zatrudnienia-i-liczba-studiuujacych-uam>

¹² <https://bip.amu.edu.pl/bip/stan-zatrudnienia-i-liczba-studiuujacych-w-uam/stan-zatrudnienia-i-liczba-studiuujacych-uam>

¹³ См. <http://www.filharmoniapoznanska.pl/galeria/>

¹⁴ <http://www.wieniawski.pl/>

¹⁵ <http://www.obuam.robia.pl/>

студентов *Juwenalia* (чит.: Ювеналия). Важным событием в культурной жизни города Познань стал Фестиваль науки и искусства, а также Ночь исследователей – встречи жителей города с наукой, в которых Университет играет значительную организационную роль.

Отмечающий в 2019 году, 100-летие своего существования Университет им. Адама Мицкевича, является важным учреждением, оказывающим значительное влияние на развитие многих областей социального региона и страны. Образовательная и культурная программа Университета высоко ценится всеми новыми поколениями студентов и жителей города, поэтому Университет неизменно вписывается в социально-культурное и пространственное полотно Познани и Великопольши.

*Очерки истории социального страхования в России и СССР:
монография / А.В. Морозов, С.В. Ашмарина, Е.И. Вальчук,
Е.И. Краюшкина, А.М. Лушников, М.В. Лушникова,
О.А. Мельничук, А.Д. Протасов; под. науч. ред. А.В. Морозова;
Минобрнауки России, Казан. нац. исслед. технол. у-нт.
– Казань: Изд-во КНИТУ, 2019. – 516 с.
(Бартломей Гарчик)*

Рецензируемая монография посвящена актуальной в научном плане теме: эволюции социального страхования в дореволюционной России и СССР в первой трети XX века. Без преувеличения можно сказать, что на данный период времени эта работа является наиболее значительным историческим трудом в области социального страхования. Об этом свидетельствует и международный научный коллектив, состоящий из ведущих историков, занимающихся исследованием различных аспектов социального страхования и социального обеспечения, труда и трудового законодательства. Доцент Казанского технологического университета А.В. Морозов, научный редактор монографии и доцент Российского государственного гуманитарного университета С.В. Ашмарина имеют в своем научном багаже десятки статей и монографий, посвященных различным аспектам истории социального страхования в России и ее регионах. А.М. Лушников – доктор юридических и исторических наук, заведующий кафедрой трудового и финансового права Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова и О.А. Мельничук – доктор исторических наук, заведующий кафедрой всеобщей истории Винницкого государственного педагогического университета им. М. Коцюбинского являются признанными специалистами в сфере исследуемой в монографии темы.

Авторы определили следующую цель своей работы – изучение истории социального страхования в России и СССР как целостного процесса, имеющего как свои особенности, так и общие черты, характерные для всего XX века (с. 4). В советской исторической науке, а отчасти и в современной постсоветской, преобладал схоластический подход к изучению истории страхования рабочих. Каждый отдельный период развития социального страхования (как дореволюционный, так и постреволюционный) рассматривался изолированно, вне взаимосвязи и взаимообусловленности друг с другом, из-за чего была совершенно утрачена внутренняя логика развития этого важнейшего социального феномена. Авторы монографии попытались преодолеть этот существенный историографический недостаток.

В первой главе монографии (с. 7-22) авторами проанализирована историография проблемы, дана оценка основным подходам к изучению темы. Все это позволило сделать вывод о том, что „в настоящее время есть достаточно представительный материал, отражающий богатую и многообразную историю существования социального обеспечения, накоплен опыт изучения страховых вопросов в отдельно взятых регионах России и бывшего СССР, основанный на многообразии исследовательских подходов и методов” (с. 22). Во второй главе работы (с. 23-35) подробно рассмотрены историко-ведческие вопросы развития социального страхования и выделены основные группы источников (материалы центральных и региональных архивов России, Украины, Белоруссии, периодическая печать, статистические данные и др.) использованных при написании данной работы.

В третьей (с. 23-45) и четвертой (с. 75-97) главах Е.И. Краюшкиной и С.В. Ашмариной рассмотрены аспекты связанные с деятельностью обществ взаимного страхования в деле страхования рабочих и практика индивидуального страхования рабочих в России в начале XX века. Значительное внимание в монографии уделено страховым законам царского правительства, принятым в 1903 и 1912 годах. Показано их функционирование на примере Урала, Казанской губернии и др. Вскрыты основные тенденции и противоречия, связанные с претворением данных страховых законов в социальную практику. Так, авторы отмечают, что „положительным результатом закона 1903 г. стало упорядочивание отношений между промышленниками и рабочими, они приобрели достаточно четкий характер в рамках закона. Основная цель закона 1903 г. – дать потерпевшим право на вознаграждение и гарантированную материальную помощь в установленных размерах, а также возможность обращения в судебные инстанции для разбирательства – была достигнута” (с. 74).

В главах с пятой по одиннадцатую (с. 75-215) на примере нескольких российских регионов (Казанская и Тульская губернии) рассматривается реализация страховых законов на местах, основные тенденции и особенности организации больничных касс и страховых товариществ. Особое внимание уделено изменению положения застрахованных работников. А.Д. Протасовым подробно показана практика развития социального страхования в период Первой мировой войны (1914-1918 гг.), дана оценка деятельности большевиков в страховании рабочих. Он отмечает, что „ухудшение финансового положения в промышленности привело к закрытию и отсрочке открытия ряда больничных касс, а также снижению покупательной способности значаемых пенсий и пособий. Отмечавшийся на начальном этапе всплеск патриотизма постепенно начал сменяться недовольством в пролетарской среде. Призванные снизить напряжение в рабочем вопросе страховые законы позволили революционно настроенным большевикам получить доступ к рабо-

чим организациям, а трудности военного времени стали благодатной почвой для разжигания пораженческих настроений и классовой борьбы” (с. 197).

А.В. Морозовым рассмотрена одна из наименее изученных проблем – развитие социального страхования в период существования Временного Правительства (февраль – октябрь 1917 г.). Этот период в историографии наиболее фальсифицирован и тенденциозно освещен. Он считает, что „в страховых документах Временного правительства было намечено развитие социального страхования на началах самоуправления, что стало еще одним шагом на пути демократизации соцстраха. Кроме того, Министерство труда подготовило и ряд других законопроектов: о страховании торгово-промышленных служащих, о биржах труда, о страховании по безработице, которые в силу ряда причин, в том числе и из-за октябрьского переворота, не были реализованы” (с. 215-216).

В главах монографии (с. 246-435) написанных О.А. Мельничуком, Е.И. Вальчук и А.В. Морозовым рассмотрен генезис советской модели социального страхования в период 1917-1930-х гг. Большое внимание уделено законодательной деятельности советской власти в области страхования рабочих. Авторами подробно изучена практика реализации страхового законодательства в Татарской Республике, Белоруссии и Украине. Большое внимание уделено становлению и развитию основных видов социального страхования (по болезни, безработице, инвалидности, старости).

В заключительной главе монографии (с. 440-458) А.М. Лушников и М.В. Лушникова остановились на анализе советских Кодексов законов о труде (1918, 1922, 1971 гг.) в аспектах касающихся социального страхования. Такой подход позволил им проследить эволюцию трудового законодательства по вопросам социального страхования. Они делают вывод о том, что к 1970-1980-м гг. по сути, страховые платежи превратились в разновидность налога, а само социальное страхование приняло форму государственного обеспечения посредством перераспределения ресурсов (с. 460).

Рецензируемая работа снабжена обширным научно-справочным аппаратом и библиографическим списком (с. 462-513), содержащим основные источники и разнообразную литературу по проблеме социального страхования рабочих в первой трети XX века. В целом можно отметить, что авторы монографии на большом источниковедческом и историографическом материале смогли составить достоверную картину трансформации социального страхования в социальное обеспечение. Подробно освещены все перипетии, связанные с принятием царских и советских законов, показаны их достоинства и недостатки, взаимосвязь с западным социальным законодательством. Введение социального страхования рассматривается авторами работы, как одно из важнейших достижений социальной политики XX века, а страховое законодательство 20-30-х годов XX века сделало СССР флагманом ми-

рового социального законодательства. Они указывают, что несмотря на все недостатки „социальное законодательство и страховые законы XX века сыграли серьезную роль в гуманизации экономических отношений в России и СССР” (с. 464).

Конечно, многое еще предстоит сделать, необходимо последовательно избавляться от существующих историографических штампов, которые, безусловно, оказывают влияние и на современную историческую науку. Однако данная монография является хорошим примером новой историографической реальности.

ZASADY DOTYCZĄCE DRUKU:

1. Objętość artykułu do 1 arkusza wydawniczego (40 tysięcy znaków wraz ze spacjami).
2. Czcionka – Times New Roman, wielkość – 12, interlinia – pojedyncza, przypisy – dolne.
3. Przypis na dole strony powinien zawierać: inicjał imienia i nazwisko autora, tytuł pracy (napisany kursywą), miejsce i rok wydania oraz stronę.

Wzór przypisów:

- R. Pipes, *Rewolucja Rosyjska*, Warszawa 2006, s. 229.
 - J. Łojek (red.), *Prasa polska w latach 1661-1864*, Warszawa 1976, s. 20.
 - J. Sobczak, *Przemiany ustrojowe w Rosji w latach 1905-1907 i nowa redakcja Ustaw Zasadniczych*, w: A. Duszyk, K. Latawiec, M. Mądzik (red.), *Z dziejów pewnego eksperymentu. Parlamentaryzm rosyjski na progu XX stulecia w kontekście kształtowania się świadomości politycznej narodów imperialnej Rosji*, Radom 2008, s. 56.
 - T. Aleksiejewa, *Francesco Bartolomeo Rastrelli i kultura rosyjska*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1980, nr 3-4, s.10-12.
 - Н. А. Баскаков, *Русские фамилии тюрского происхождения*, Москва 1979, с. 55-56.
 - *Губернии Российской Империи. История и руководители. 1708-1917*, Москва 2003, с. 6.
 - В. Кобак, Ю. М. Пирютко (ред.), *Исторические кладбища Петербурга*, СПб 1993, с. 59.
 - Н. В. Юхнева, (ред.), *Этнография Петербурга – Ленинграда*, № 1, Ленинград 1987, с. 90.
 - И. А. Дьяконова, *Прямые германские инвестиции в экономику имперской России*, w: В. И. Бовыкин (ред.), *Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: Очерки*, Москва 1997, с. 47-67.
 - В. М. Безотосный, *Национальный состав российского генералитета 1812 года*, „Вопросы истории” 1999, № 7, с. 12.
4. Zdjęcia do tekstu w formacie *.jpg, dobrej jakości, minimum 1 MB.
 5. Artykuły muszą zawierać niewielkie (kilka zdań) streszczenie w języku polskim i angielskim (summary), słowa kluczowe (keywords) oraz zamieszczoną na końcu artykułu bibliografię. Wykaz prac powinien być uporządkowany alfabetycznie według nazwisk autorów.

Wzór listy bibliograficznej:

- Berton P., *The Japanese Communist Party and Its Transformations*, w: „Japan Policy Research Institute” No. 67, 2001.
 - Баскаков Н.А., *Русские фамилии тюрского происхождения*, Москва 1979.
 - Judt T., *Rozważania o wieku XX*, Poznań 2013.
 - Maternicki J., *Mitologizacja i demitologizacja historii*, „Przegląd humanistyczny” nr 3, Warszawa 1989.
 - Trenin D., *Russia and Poland: a friendship that must not fail*, <https://www.opendemocracy.net/od-russia/dmitri-trenin/russia-and-poland-friendship-that-must-not-fail> [dostęp: 21.01.2016].
6. Cytaty ujmujemy w cudzysłów (nie kursywą). Cytaty objętością trzy wiersze i więcej prosimy podawać jako tekst blokowy czcionką Times New Roman 10 pkt. Fragmenty opuszczone należy oznaczyć trzema kropkami w nawiasach kwadratowych [...].
 7. Prosimy o przesłanie krótkiego biogramu autora: imię i nazwisko, stopień naukowy, stanowisko, miejsce pracy, nazwa uczelni, nazwa wydziału, nazwa instytutu (zakładu, katedry), e-mail.
 8. Języki publikacji: polski, angielski, rosyjski, ukraiński, białoruski.
 9. Redakcja pisma zastrzega sobie prawo do skrótów tekstu po konsultacji z autorem.

Materiały proszę nadsyłać na adres e-mail: garczyk@amu.edu.pl

